

ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱԽ ԵՎ ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐՁԻՆ ՕՐԵՐԸ (ԱՆՀԱՅՏ ԳՐՈՂԻ ՕՐԱԳԻՐԸ)

Բնօրինակը հայտնաբերվել է 1956 թվականին Վրաստանի Ախալցխա քաղաքի Ջափարիձեի փողոցի թիվ 33 /հետագայում թիվ 31/ տան խարխուլ պատերից մեկում, կարմիր լաթի մեջ խնամքով փաթաթված վիճակում, տան տիրուհու՝ Ամալյա Քոսյան-Հարությունյանի կողմից: Վերջինս այն մի քանի տարի թաքցնելուց հետո հանձնել է իր ավագ եղբորը՝ ապագա պատմաբան Սարգիս Հարությունյանին, որն էլ հետագայում մեծ դժվարություններով այն դարձյալ թաքցրել և նույնքան էլ դժվարությամբ պատրաստել և հրատարակել է՝ վերը նշված վերտառությամբ:

Օրագիրը գրված է գեղեցիկ, վայելուչ և ընթեռնելի ձեռագրով՝ պարզ մաքուր հայերենով: Իսկույն աչքի է զարնվում այն, որ հեղինակի մասնագիտությունը գրելն է և նա այդ արել է սիրով և բարձր մակարդակով, թե՛ ձեռագրի և թե՛ բովանդակության տեսակետից:

Հեղինակի, ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԻ այս ժառանգությունն այսօր էլ արդիական է և բացի պատմական մեծ արժեք լինելուց նաև կարող է ունենալ դաստիարակչական նշանակություն ներկա և գալիք սերունդների համար:

Գեղիմ Ռուշանյան

Դիլիջան. 13 հունիսի 1920թ.*

Երկար դադարից հետո նորից գրիչս վերցնում եմ այն ժամանակ, երբ Հայաստանի մանուկ հանրապետությունը ապրում է իր ամենավտանգավոր և ամենավճռական վայրկյանը: Ներքին խռովությունները /ի նկատի ունի բոլշևիկների մայիսյան բուխտը- Գ.Ռ./ մի կողմից, Հյուսիսի և Հարավի վտանգը մյուս կողմից, Սան-Ռեմոյում մեր բարդ հարցի վերջնական լուծումը՝ երրորդ կողմից, խճճվել են իրար և ալեկոծում են հայ պետական բովանդակ կյանքը:

*Օրագրի անաչիւն գրառման ամսաթիվը-Գ.Ռ.

Ես նորագույն հայ գրականության ամենաբախտավոր և միաժամանակ ամենադժբախտ գրողներից մեկն եմ, որին վերապահվել է անաչառ կերպով գրի առնելու այն բոլոր անցքերը, որոնք ներկայումս տեղի են ունենում մեր պետական կյանքում ընդհանրապես և ռազմաճակատներում մասնավորապես:

Ես այժմ Հայաստանի հանրապետության 4-րդ Բրիգադայի սուկական զինվոր եմ: Մեր հրամանատարը հայ զինվորական հայտնի հերոս Սեպուհն է: Լինելով զինվորական՝ այս մարդը միաժամանակ գրականության սիրահար է, մի բան, որ պակասում է մեր մյուս հերոսներին:

Մրանից ուղիղ երկու ամիս առաջ՝ իմ անփութության պատճառով, նեցուկների օրենքից* օգտվելու պատճառ վկայական չունենալուս համար՝ զորահավաքի ատյանը ինձ ձեռքակալեց, որպես դասալիք և իսկական դասալիքների հետ Երևանից քշեց մինչև Իգդիր, ուր ճակատ էր բռնած 4-րդ Բրիգադան և ուր նշանակված էի ծառայելու: Իհարկե, ինձ, որպես գիտակից քաղաքացու, ցավ էր պատճառում այն, որ ինձ քշում են որպես դասալիք:

Մակայն ինձ մխիթարում էր այն հանգամանքը, որ գորական և մյուս նախարարներից սկսած մինչև ինձ անձամբ ճանաչող քաղաքացիները լավ գիտեն, որ ես նեցուկի օրենքով ազատված եմ գորակոչից: Մակայն փաստը մնում է փաստ, որ ես համապատասխան վկայական չունեի՝ չնայած կառավարության երիցս նախագրուշացման, հետևաբար, ես դասալիք էի բառիս բովանդակ իմաստով: Այս խստությունները ինձ ուրախացնում էին: Երբ հրամանատար Սեպուհը ինձ տեսավ, զարմանքից գոչեց. «Վերջապես կառավարությունը խելքի է եկել և մտավորականները բանակ է ուղարկում»:

Երբ գլխիս եկածը պատմեցի, նա ժպտաց և ասաց. «Էլի անճարներն են տուժում, մինչ ունևորների որդիները և մտավորական կոչված ճարպիկ սրիկաները, որոնց թիվը բանակների է հասնում, նեցուկի զանազան կեղծ վկայականներով ազատվում են գորակոչից: Պետք է վերացնել նեցուկների օրենքը, որ ներկա վայրկյանին պատուհաս է մեր երկրին»:

Երեկոյան թեյին Սեպուհի մոտ էի, սեղանին մասնակցում էին շտաբի պետ և իմ մտերիմ ընկեր տաճկահայ սպա Գրիգոր Ամիրջանը, հրամանատարի թիկնապահ և խորհրդակից Ստեփան Ծաղիկյանը և կարնետ Պետո Կատունյանը: Վերջինս բոլշևիկների կողմից Սև ծով ածված դենիկինյան բանակից նոր էր եկել ծառայելու հայկական բանակում: Վերջապես նրան հաջողվել էր Ռազմավիճակային ճանապարհով իր մտերիմ ձին Վրաստանի սահմաններից անց կացնել և բերել մինչև Իգդիր, մի բան, որ մեր Բրիգադայի համար ահագին նշանակություն ուներ, որովհետև հեծելազորի կողմից բրիգադան շատ թույլ էր: Այս բանը գուցե ժպիտ խլե մեր ապագա ընթերցող սերունդից, բայց այդ այդպես է:

Խոսք բացվեց մեր հանրապետության ամրապնդման մասին և գորահավաքի հարցի շուրջ: Բոլորս էլ եկանք այն միակ եզրակացության, որ առաջին հերթին, եթե չջրվի պառլամենտը և նրա անդամները հնարավորություն չունենան ժողովրդի մեջ և ռազմաճակատներում լինելու և եթե գորահավաքի գործը շարունակի այսպես թույլ ընթանալ, մենք չպիտի կարողանանք մեր ազատությունը և անկախությունը պահպանել: Այս եզրակացությունից հետո, Պետոյից և ինձանից զատ մյուսները խորհրդավոր կերպով իրար նայեցին և ժպտացին: Հետո միայն բանից պարզվեց, որ Սեպուհը ու իր շտաբը որպիսի բան մտածել են ամիսներ առաջ և ուզեցել են իրականացնել զենքի ուժով, նույնիսկ այս ուղղությամբ Սեպուհի կողմից վերջնագրի ձևով մի քանի անգամ առաջարկներ են եղել կառավարությանը, որ մինչև հիմա էլ շատ ծածուկ է պահվել: Ծաղիկյանի ասելով՝ այդ էր պատճառը, որ կառավարությունը վերջերս միայն սկսել էր ամենախիստ գորահավաք, որի առաջին լախտի հարվածը, ի թիվս շատերի, իմ գլխին իջավ:

Իսկապես, վերն ասացի, ձիերի կողմից մեր Բրիգադան շատ չքավոր էր, դրա համար էլ Սեպուհը ամեն ջանք գործ էր դնում այդ պակասը լրացնելու: Կառավարությունը անկարող էր բավարարել մեր պահանջը, որովհետև Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գոյամարտը կլանել էր նրա ամբողջ ուշադրությունը, և պետական նոր ահռելի ծախսերի դուռ էր բաց արել:

Վերջնականապես կտրելով իր հույսը կառավարության օգնությունից՝ Սեպուհին միտք հղացավ կարնետ Պետոյին ու ինձ ուղարկել Թիֆլիս, Բաթում և Սուխումի շրջանը հանգանակություններ անելու և Բաթումում ձիեր գնելու: Համենայն դեպս, ասաց Սեպուհը, վերջին անգամ, երբ մեզ համապատասխան վկայականներ տվեց, եթե ձեր միսիան անհաջող անցնի, Բաթումի ժողովուրդը մեր Բրիգադայի համար մի ավտոմոբիլ պարտավոր է առնել, որովհետև նա ինձ շատ խոստումներ է արել, բայց մինչև օրս ոչ մի գործնական քյալի չի դիմել: Մեզ տրված էր մի ամիս ժամանակամիջոց, որից հետո մենք պարտավոր էինք շուտ վերադառնալ: Ես և Պետոն ապրիլի 7-ին Իգդիրից դուրս եկանք, Զատիկի հետևյալ օրը հասանք Թիֆլիս: Ամիս ու կես ժամանակվա ընթացքում մեզ վրա դրված

պարտականությունը կատարեցինք և վերադարձանք Դիլիջան, ուր Մեպուհը եկել էր ներքին խռովությունները ճնշելու: Մենք Վրաստանում լսեցինք մեր ներքին խռովությունների մասին և շատ ցավ ապրեցինք, որովհետև, եթե այդ խռովությունները հաջողությամբ պսակվեին, մենք շատ բան կկորցնեինք: Ականատեսները պատմում էին, որ եթե Մեպուհի զորամասերը չլինեին, մեր պետական կյանքը անդառնալիորեն կորած էր: Բոլշևիկյան ապստամբությունը ճնշելու գործում մեծ դեր են խաղացել գյուղացիները և արևմտահայ զանգվածը: Այս ցույց է տալիս, որ այնքան էլ հեշտ չէ մի ազատ, անկախ ժողովրդի ձեռքից իշխանությունը խլել և նրա վիզը փաթաթել մի այլ թեկուզ ծայրահեղ սովետական կարգերը: Ինձ թվում է, որ ես շեղվեցի իմ օրագրից՝ անդրադառնալով բոլշևիկյան ապստամբությանը:

Դիլիջան, 14 հունիսի

Այս շրջանում համարյա թե հանգիստ է, Մեպուհը կարողացավ այս վտանգավոր շրջանը ևս մաքրել մեր անկախության թշնամի տարրերից: Մեր և Ադրբեջանի սահմանամերձ մի քանի թաթար և հայ գյուղեր թեև դեռ դիմադրություն են ցույց տալիս, բայց նրանք ևս շուտով զենքը վայր կդնեն, որովհետև մեր զորքը և կամավորական գնդերը վճռել են ինչ էլ որ լինի, այս երկու օրում, նրանց վերջնական հարված տալ: Եղանակները անձրևային են և հնարավորություն չեն տալիս մեր զորամասերին առաջ շարժվել: Խռովարար գյուղերի դիրքը անառիկ է, և մեր զորամասերը մազլցելով են հարձակման դիմում: Առանձնապես ուժեղ դիմադրություն է ցույց տալիս Ղարադայլեի ձորը, մենք կորուստներ չունենք: Երեկոյան լուր ստացվեց, որ հայ գյուղացիները խմբերով գալիս հանձնվում են և խոստովանում, որ իրենք խաբված են: Թաթար գյուղերին նույնպես առաջարկված է անձնատուր լինել, բայց նրանք վախենալով վրեժխնդրական ցասումից և չհաշտվելով այն բանի հետ, որ «ստրուկ գավուրները» իրենց պիտի իշխեն՝ չեն հանձնվում:

Դիլիջան, 15 հունիսի

Ղարադայլեի ձորը, որ բացառապես թաթար գյուղեր էին, վերջապես մաքրվեց: Թաթարները փախել էին, թողնելով քսանհինգ սպանված և մոտ հազար գլուխ տավար, ոչխար, ձի, ահագին քանակությամբ հացահատիկ, այլուր, յուղ, պանիր, գորգեր և տնային կահ-կարասիք: Շրջակա հայ գյուղացիները գողունի կարողացել են այդ ավարի մի մասը թալանել, իսկ մնացած մեծագույն մասը անցել է կառավարությանը:

Մեպուհը, իր հիվանդության պատճառով, մի ամիս արձակուրդ է ստացել, իսկ իշխանությունը հանձնել է գեներալ Խանկալամովին:

Այստեղ է եկել պառլամենտի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը հողային հարցը կանոնավորելու: Այս նշան է, որ կառավարությունը սկսել է լուրջ ուշադրություն դարձնել այս շրջանի վրա: Տեղափոխության անկանոնության պատճառով մի քանի օր է, որ շրջանս այլուր չի ստացել և ժողովրդի մեջ մի որոշ դժկամություն է սկսվել: Այսօր պառլամենտի անդամ Ա. Հովհաննիսյանը հեռագրով հաղորդեց Երևան, որ անմիջապես այլուր ուղարկեն, որ իսկույն կարգադրվել է:

Առավոտյան զորական նախարարից մի ընդարձակ հեռագիր ստացվեց Մեպուհի անունով, որի մեջ նախարարն ուզում է իմանալ Մեպուհի կարծիքը Զանգիբասարի և Կողբի աղահանքերի մոտակա ռազմական գործողությունների մասին, որոնք ներկայումս անհրաժեշտություն են մեր տնտեսությունը և թիկունքը ապահովելու: Այդ հեռագրի ամենանշանավոր կետն այն է, որ վրացիները ուզում են շարժվել Օլթիի վրա՝ կտրելով մեր Սև ծով դուրս գալու հնարավորությունը: Այստեղ ևս մի նոր կարևոր ճակատ է սկսվում: Վրացիները պարզապես ուզում են շնչախեղդ անել մեզ, նրանք լավ են գիտակցում, որ եթե մեզ հաջողվի Սև ծով դուրս գալ, նրանց Բաթումը, որպես առևտրական կենտրոն՝ կդառնա մի երկրորդ Փոթի: Բայց թող լավ իմանան վրացի աշխարակալները, որ մենք նրանց այնտեղ ևս կջարդենք, ինչպես այդ պատահեց 1918թ., և այս անգամվա պատերազմը երբեք չի նմանվի առաջվան:

Հրամանատար Սեպուհը մի պատասխան-հեռագրում այն կարծիքը հայտնեց, որ այդ երեք ճակատներում միաժամանակ ռազմական գործողություններ սկսելը աննպատակահարմար է, նրա կարծիքով պետք է նախ մեկը սկսել և վերջացնել և ապա մյուսները, մանավանդ, որ դեռ Դիլիջանի և Շամշադիի շրջաններից անմխիթաբ լուրեր են հասնում: Պառլամենտի անդամ Հովհաննիսյանը ամեն ջանք գործ է դնում, որ Սեպուհը մնա այստեղ, իսկ կառավարությունը հարմար է գտնում նրան տեղափոխել Սուրմալուի շրջանը: Անշուշտ այս պատասխանը Ջորական նախարարին ևս ուրախություն պիտի պատճառի: Խանկալամովը լինելով նախկին ռուս բանակի գեներալ՝ սրտացավ վերաբերմունք ցույց չի տալիս յուր պաշտոնին, հենց որ ժողովուրդը լսեց, որ իշխանության գլուխ անցել է այդ փալաս մարդը, անկարգությունները նորից սկսեցին ձեռ տալ:

Խոսակցության ժամանակ Ծաղիկյանը նույնպես չի ուզում, որ Սեպուհը այստեղ մնա և նա վախ է հայտնում, որ Ջանգիբասարը ևս կարող է մեր գլխին Բեյութ-Վեդի դառնալ: Իսկ Կողբը մաքրելու համար նա գտնում է, որ առանց Սեպուհի ոչինչ գլուխ չի գա, որովհետև այդտեղի քրդերը սոսկում են նախկին հեղափոխականից, և նրա անունն ու համբավը ծանոթ է նրանց: Դեռ բանակցությունները շարունակվում են կառավարության հետ, տեսնենք ինչ դուրս կգա: Ես ևս ուզում եմ, որ մենք լինենք ռազմաճակատում, թեև Իգդիրը սարսափելի շոգ է ու ջերմ և տենդի վայր է: Ավելի լավ է զրկվենք ամառանոցի հաճույքը վայելելուց, քան թե նոր ձեռնարկված մեր ռազմաճակատներում անհաջողություններ կրենք: Սակայն ցավալին այն է, որ այս կերպ չեն մտածում մեր ռուսահայ սպաներից շատերը, որոնց հաճույքը միշտ գերադասելի է մեր անկախության նույնիսկ ամենամեծ հաճույքից: Այլասերված սրիկաներ են դրանք:

Դիլիջան, 16 հունիսի

Ջորական նախարարի այս հեռագրից հետո՝ այստեղ կարծես թե ինձ համար դժոխք է, և ես հոգով ցանկանում եմ լինել Ջանգիբասարի կռիվներին կամ Կողբի ու Օլթիի գործողություններին: Այս էր պատճառը, որ երեկ երեկոյան հանդիպելով մեր հանրապետության առանձին թնդանոթախամբի կապիտան Կլիչին, որ հանրաձայն է քաջությամբ և հրետանային արվեստի կատարելությամբ, նրան խնդրեցի, որ ինձ վերցնի իր մոտ, որպես արտիլերիստ: Նա շատ ուրախացավ, որ ես լավ հայերեն գիտեմ և ինքս եմ ցանկանում նրա մոտ լինել: Դուք ինձ հայերեն կսովորեցնեք, ասաց նա, իսկ ես Ձեզ վեց ամսվա ընթացքում կդարձնեմ հրաշալի արտիլերիստ: Ուրախությունս ավելի մեծ եղավ, երբ իմացա, որ նա մեկնում է Երևան խնդրելու, որ թնդանոթախումբը տեղափոխեն Ջանգեզուր/ հավանաբար վրիպում է և պետք է լիներ Ջանգիբասար- իմբ./: Ասում է, որ իր թնդանոթները այնպիսի գործ չեն տեսնի Դիլիջանի անտառապատ լեռներում, ինչպես Արարատի տափարակ դաշտավայրում: Նա էլ ձանձրացել էր պարապ մնալուց: Այսօր զորական նախարարից վերջնականապես պատասխան ստացվեց, որ Խանկալամովը մնում է այս շրջանը, իսկ Սեպուհը պետք է հանգստանա և կազդուրվի: Այս շատ լավ եղավ՝ իմ և Ծաղիկյանի ցանկությունը կատարվեց:

Անկասկած, որ Ջանգեզուրի /երևի դարձյալ-Ջանգիբասար - իմբ./, Կողբի և Օլթիի գործողություններին մենք ևս մաս ու բաժին պիտի ունենանք: Սեպուհի Դիլիջանի շրջան չթողնելը, երկու պատճառ ունի: Նախ այն, որ նա համաձայնում էր մնալ այստեղ այն դեպքում, եթե Իգդիրի մեր զորամասերը շտաբով հանդերձ տեղափոխվեն այստեղ և երկրորդ այն, որ Նազարբեկյանի գլխավոր շտաբի պետ Վեքիլովը այստեղ կուղարկեն: Հրամանատարի երկու առաջարկն էլ մերժվեցին կարևոր պատճառաբանություններով, այն է, Վեքիլովը պիտի ղեկավարի Ջանգիբասարի գործողությունները, իսկ Իգդիրի մեր զորամասը պիտի պաշտպանի իր բռնած դիրքերը, որպեսզի թուրքերը չանցնեն մեր քամակը: Երևան գնալուց առաջ՝ կապիտան Կլիչը իմ խնդրի համաձայն միջնորդեց հրամանատար Սեպուհին, որ վերջինս ինձ ազատի իր բրիգադայից և թույլ տա, որ ես ծառայեմ Կլիչի կազմի մեջ: Բացարձակ մերժումն ստացավ խեղճ Կլիչը, և ես էլ տխրեցի, որովհետև կազատվելի պարապությունից և լայն ազատության մեջ կլինեի:

Շտաբներում գրագրություն անել չեմ սիրում, բայց իմ չար բախտից, ինչ կյանքի մեջ էլ որ ընկնեմ, ինչ շրջան էլ որ սկսվի ինձ համար, միշտ և միշտ գրելու գործը ինձ են հանձնում: Ուղղակի վիրավորական է

մեզ՝ գրողներին և մտավորականներին. այս զինվորականները կարծում են, որ կարող ենք շատ-շատ հեռախոսող, հեռագրիչ և գրասենյակի ծառայող լինել:

17 հունիսի

Շամշադինից տխուր լուրեր են հասնում, պարզվում է, որ մեր հանրապետության թշնամի տարրերը կաշառքի և ստոր միջոցով գրավում են ժողովրդին իրենց կողմը և կովի են հանում մեր դեմ: Այդ շրջանից միայն մի քանի գյուղեր կան մեր ձեռքում, իսկ մեծամասնությունը հիմարացած եղբայրասպան կովի է ելել:

Պաշտոնական տեղեկություններ ունենք, որ այդ շրջանի գյուղացիները հաց և փող են ստանում և բռնաբերվում*: Ինչ զարմացնում է մի հանգամանք, որ «կոմունիստները» այնքան միամիտ են, որ կարծում են, թե հայ գյուղացիները սոցիալիստ կոմունան: Բայց չի կարելի չխոստովանել, որ ռուս «կոմունիստները» իսկական աշխատանք են թափում սոցիալիստական հեղափոխությունը պատվաստելու Կովկասի փոքր ժողովուրդներին: Նրանք գրականության և քարոզչության վրա շատ լուրջ ուշադրություն են դարձնում, կարողանում են մասսաներին հեղաշրջել: Բացի լավ խոսքերից, նրանք աշխատավոր ժողովրդին գործնական օգնություն են ցույց տալիս: Այսպես, օրինակ, նրանք Շամշադինի և Ղազախի հայ գյուղացիությանը այլուր են բաժանում, և մեր փողերը, որ արժեքով այնքան ընկած են համեմատած կովկասի բռնիքին, հավասար կուրսով են ընդունում: Անշուշտ, այսպիսի գործնական քայլերը մեծապես ազդում են գյուղացիության վրա: Մեր պետական հազար ու մի հոգսերը թույլ չեն տալիս, որ ամեն մի շրջանի կարող լինենք բավարարել և հետևանքը լինում է այն, որ հայ ժողովրդի սոված մասը ձգտում է դեպի բռնաբերված:

---

* հեղինակը տեղյակ չէ 1919թ. ռուս-թուրքական Իզմիրյան գաղտնի բանակցություններից, ուր բռնաբերվածները Ռուսաստանի անունից պարտավորություններ էին վերցրել իրենց վրա՝ թուրքերին օգնել ո՛չ միայն զենքով ու փողով, այլև Հայաստանի Հանրապետությունը ներսից պառակտելով - Գ. Ռ.

Շամշադինի շրջանի մասին ես մոռացա ժամանակին մի կարևոր դոկումենտի մասին խոսել: Ամսի 15-ին գիշերվա ժամը 3-ին պառկածս անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը ուղիղ թելով խոսել է գորական նախարարի հետ՝ ընդարձակ զեկուցում տալով վերջինիս: Զեկուցման մեջ նա առանձնապես կանգ է առել մի քանի անհետաձգելի խնդիրների շուրջը և նոր գործ ուղարկել, ի նկատի ունենալով, որ տեղիս ուժերը թե քիչ են, և թե անհուսալի, երկրորդը՝ հացի խնդիրն է, որ ալեկոծում է սոված ժողովուրդը: Զորական նախարարը խոստացավ Արշակ Հովհաննիսյանի առաջարկները իսկույն ևեթ բավարարել: Իմիջի այլոց գորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հաղորդում է, որ Քամիլ փաշայի Մոսկվայի պատվիրակները Հայաստանի ջնջման քաղաքականության մեջ անհաջողության են հանդիպել /դժբախտաբար այս ինֆորմացիան Հայաստանի կառավարությունն ընդունեց որպես ճիշտ: Իրականում Մոսկվայում այդ պատվիրակությունը ևս մեկ անգամ ամրագրեց 1919 թ. գաղտնի համաձայնության պայմանավորվածությունները և մշակվեցին համատեղ գործողությունների ճշգրտված ծրագրեր, որոնցում հստակեցվում էին յուրաքանչյուրի դերակատարումը, կոնկրետ անելիքները՝ Հայաստանի կառավարությունը տապալելու և Հայաստանը որպես այդպիսին իսպառ վերացնելու նպատակով, իսկ լուրը, թե թուրքական պատվիրակությունը անհաջողության է մատնվել մտածված ապատեղեկատվություն էր - Գ. Ռ./: Մոսկվան ճանաչել է մեր անկախությունը և քեմալիստներին ասել, որ նրանք որևէ գործողություն սկսել Հայաստանի դեմ չեն կարող: Եվ այդ բանը պատճառաբանում են նրանով, որ Հայաստանը սոված է, և իրենք չեն կարող նրան բավարարել: Այստեղից կարելի է եղրակացնել այն, որ նրանք քեմալիստների հետ ձեռք-ձեռքի տված, չեն արշավում մեզ վրա, ոչ թե նրա համար, որ ուզում են Հայաստանը ազատ ու անկախ լինի, այլ նրա համար, որ կարող են իրենց համարումը կորցնել: Եթե սոված չլինենք, ուրեմն սովետականները մեր երկիրը նույնպես կդարձնեն քաղաքական կովի ասպարեզ, որից միայն մեր դարավոր թշնամին՝ թուրք-թաթար այդ հակահեղափոխական զանգվածները պիտի օգտվեին: Չեմ կարող տանել, երբ այսքան երկար պիտի մնանք այս այլասերված շրջանը: Զարմանալի բան, այսպիսի գործը, որի վրա այնքան մեծ հույսեր կան,

անհուսալի է: Մեպուիը կարծում է, որ մեր զորքը կռվում է միմիայն թուրքի դեմ, իսկ ռուսին ուրախությամբ է ընդունում: Մեր ռուսասիրության պատճառով ես վախենում եմ, մեր ազատությունը ձեռքից թողնենք, հետո զոջանք, երբ ուշ կլինի արդեն /ընգծումը հեղինակինն է/:

Իմ կարծիքով, ոսի դեմ, ինչ լոգունգով էլ որ նա գալու լինի՝ պիտի կռվել, որովհետև մեր անկախության տեսանկյունից նա ավելի վտանգավոր է, քան թե տնտեսապես շատ ավելի քայքայված և խավարի ու սղիտության մեջ խարխափող թուրք-թաթարականությունը:

Այսօր բավական է գրեմ, գնամ մի քիչ ման գամ: Գլուխս պտույտ է գալիս, դա նրանից է, որ սնունդ չեմ ստանում: Ֆունտ ու կես սև ցամաք հացից ինչ սնունդ կարելի է ստանալ: Իմ և Ծաղիկյանի ձիով պտույտը ուրախ անցավ: Ձի շատ չեմ նստել, դրա համար էլ խամությունս իսկույն երևան եկավ: Չնայած, որ հայտնի Բեքագն էր տակս, բայց չեի կարող քշել: Ձիերն էլ գիտեն, թե ո՞վ է նստողը, սանձը միակերպ չպահելուս համար՝ Բեքագն անհանգիստ էր և գլուխը մի կողմի վրա էր պահում: Թեև Ծաղիկյանը գտնում էր, որ իր նախկին ձին լավերից է, բայց դրա ձի լինելը չտեսանք՝ էջի նման էր քայլում, ստիպված եղա մտրակի դիմել: Ծաղիկյանը ամեն բանում ինձ էր մեղադրում, բայց ինձ այնպես է թվում, որ նա չի ուզում Բեքագի համարումը ձգել: Միասին գնացինք քաղաքից դուրս, Ծաղիկյանը նույնպես ուրիշ ձի էր նստել, որին շատ էր հավանում: Արաբական ձիերի չափ գեղեցիկ ոտքեր ուներ, լայն ռնգածակեր և բարակ մեջք ուներ, ափսոս, որ քուռակով էր:

Ճանապարհին հանդիպում էինք տաճկահայ գեղջկուհիների, որոնք շալակով զանազան տեսակի բանջարեղեն էին բերում ուտելու համար: Նրանք բոբիլ էին, ցնցոտիներով, նիհար արևակեզ դեմքերով: Չգիտեմ ինչ կարող էին զգալ, երբ ձիով անցնում էինք, սակայն, հոգեբան մարդը իսկույն նրանց վրա միմիայն անեծք ու դժգոհություն կարող էր կարդալ: Մի բան էլ կարելի է պարզ տեսնել, որ եկող կամ գնացող ձիավոր կամ հետիոտն ճամփորդ նրանց վրա վախ չէր ազդում, ինչպես նրանք սովոր էին վախենալ Տաճկաստանում՝ դաշտից վերադառնալիս: Նրանք գիտակցում էին, որ ապրում են ազատ, անկախ Հայաստանում: Երևի այդ էր պատճառը, որ նրանց հոգնած քայլվածքի մեջ նկատվում էր հաստատակամություն:

Ձի ունենալը լավ բան է, Մեպուիը պատուհանից նայում էր, երբ մենք արշավով գալիս էինք: Նա մտածում էր ինձ մի լավ ձի տալ, որ իմ փափագն էր: Երևի դրա համար հարցրեց, թե ինքս կարո՞ղ եմ իմ սեփական ձիուն նայել, ես դրական պատասխան չսովի, չգիտեմ պիտի կարողանամ, թե՛ ոչ: Ասենք, ինչ մի դժվար բան է, որ ձի պահող վարժ տղաներ կան, նրանցից կարելի է սովորել:

Այս լավ զբոսանքից հետո, թեյը խմեցի Մեպուիի մոտ: Տիկին Մաքրուհին ինձ ևս ձուկ տվեց, որ հրամանատարը կեսօրին մի քանի ուռկան ձգելով կարողացել էր այնքան բռնել, որ տասը հոգուց ավել կերանք և կշտացանք: Պետք է խոստովանել, որ տիկին Մաքրուհի Մեպուիը շատ առատաձեռն և բացսիրտ կին է, բարի է և հյուրերին երբեք դժգոհ չի ճամփում: Սկզբում թվաց, թե քիչ հպարտ է, սակայն ես չարաչար սխալված եմ՝ ճիշտ հակառակն է, որքա՞ն սխալ է արտաքննապես և երևույթապես դատել մարդկանց:

Հերիք է, այսօր երկրորդ անգամն է, որ գրում եմ, զիջերվա ժամը տասն է արդեն, հիմա կվերադառնան Արշակ Հովհաննիսյանը և Ստեփան Ծաղիկյանը ու դալմադալ կսարքեն, թե ինչու այսպես շուտ եմ տուն եկել: Լավ ենք իրար գտել և երեկոներին այնպես ձգվում ենք ամեն մեկս մեր մահճակալի վրա, և սկսում ենք վիճել օրվա թարմ հարցերի մասին, իսկ մեր պառավ տանտիրուհին միշտ գանգատվում է, որ զինվորական բաժին մսից չի կարելի կերակուր պատրաստել, միայն սա է, որ անժամանակ ներս է մտնում մեր սենյակը և վաղվա թեյի ու ճաշի համար հիշեցնում:

18 հունիսի

Այսօր Խանկալամովի շտաբից լուր ստացվեց, որ առավոտյան ժամի 4-ին Չանգիբասարի գործողություններն արդեն սկսվել են: Մեր կառավարությունը նախ վերջնագիր է տվել այդ ապստամբ գյուղերին, որ զինաթափ լինեն, եթե ուզում են ապրել Հայաստանի հողամասում: Նրանք վերջնագրին

պատասխանել են մարտահրավերով: Առաջին գրոհին մերոնք գրավել են մի գյուղ: Ճանապարհների և հաղորդակցության նախարարը այսօր ցերեկ հեռագրելով հրամայել է այստեղի փոստ հեռագրական պետին, որ վերջինս այստեղից հեռագրի Ղարաքիլիսե, որպեսզի այնտեղից լուր տան Ալեքսյու, որ մարդատար գնացքները Ալեքսյուից չանցնեն Ուլուխանլու, որ թաթար ապստամբները կտրել են հեռագրաթելը և երևի երկաթուղու գիծը վտանգել: Չարմանալի է մեր կառավարության խաղաղասիրությունը և համբերությունը: Ուլուխանլուն մի քանի անգամ իր ժանգոտ ատամներն է ցույց տվել մեր հանրապետությանը, բայց մինչև հիմա էլ դեռ նրանց հետ վերջնական հաշիվ չի տեսնված: Այդ մի քանի գյուղերը, որ Չանգիբասարի մի մասն են կազմում, ոչ հնազանդվում են մեր կարգերին և ճանաչում մեր կառավարությանը և ոչ էլ թողնում հեռանում:

Շամշադինում դրությունը բարդանում է, ապստամբ հայ գյուղացիները թնդանոթներով են գործում մեր դեմ, երևի սովետական զորքերը նրանց հրահրելուց բացի գործուն աջակցություն են ցույց տալիս ռազմական գործողությունների ժամանակ: Խեղճ, խաբված և ստրկահոգի ռուսասեր ժողովուրդ, քո արածների համար շատ շատ պիտի զոջաս, բայց արդեն շատ ուշ կլինի և կամ մեծ զոհերի գնով: Լուր կա, որ մերոնք Ուզունթից նահանջել են մինչև Իջևան /Քարվանսարա/: Այստեղից մի գունդ գնաց մեր զորամասերին օգնության: Երևի Չանգիբասարի գործողության վերջնական հաշվեհարդարից հետո կառավարությունն իր լուրջ ուշադրությունը պիտի կենտրոնացնի այս շրջանի վրա: Այսօր 10 օր է, որ ընտանիքիս հեռագիր եմ տվել. Սուխումի շրջանի Գուստուտա քաղաք, բայց ցարդ պատասխան չեմ ստացել, Վրաստանի գործակալությունը երևի զգուշանում է, որովհետև հասցեն Սեպուի վրա էի տվել:

Նրանք պատերազմ ունենալով «սովետական» Ադրբեջանի հետ, կասկածում են: Իրավունք ունեն, որովհետև ներկայումս լրտեսները վիստում են թե մեր և թե վրաց երկրում: Է~ , այս հարցի ճգնաժամը ուղղակի մարդուն ջղայնացնում է. ժամը երեքն է արդեն, բայց մի օրվա պարենը դեռ չէ տրված: Անոթի փորով զինվորություն անել շատ դժվար է: Ես, որ առհասարակ ուտելու մասին շատ չէի մտածում, հիմա կարծես սկսել եմ կարևորություն տալ այդ հարցին: Գուցե նրանից է, որ աչքերս չեն լիանում հացից: Իսկ մեր պահեստապետը, բացի լավ ուտելուց, նաև գինի է խմում, չնայած, որ զինվորական իշխանությունը արգելել է: Նրանից շատ քչերն են գոհ: Չգիտեմ ինչու մեր հրամանատարը դրան չէ փոխում, երևի քիչ բան գիտի նրա զեղծումների մասին:

19 հունիսի

Շամշադինում դրությունը օրեցօր բարդանում է, այս առավոտ շրջանի զորքերի հրամանատար Խանկալամովը և Ա. Հովհաննիսյանը մեկնեցին Իջևան: Սեպուիը բանակի շտաբից հեռագիր ստացավ, որը ես թարգմանեցի: Բանակն է, վերջապես երկու տարվա անկախ պետական կյանք ունենք, և դեռ կառավարական հաստատությունների և զորական շտաբների գրությունները կատարվում են ռուսերեն, սա ի՞նչ խայտառակություն է, ուզում էի հրաժարվել կարդալ հեռագիրը, բայց Սեպուիից քաշվեցի, չնայած սա ամենից շատ է ասում օտարամոլությունը:

Երկու օրվա ընթացքում Չանգիբասարը մաքրվեց և թաթար-թուրքական արյունարբու դեկավարների ձեռքին խաղալիք դարձած այդ 20 գյուղը շարունակ սպառնալիք էին կարդում Երևան գրավելու:

Հեռագրում տեղեկություն կա բոլոր ճակատներից: Բացի Չանգիբասարից, մյուս ռազմաբեմերում դրությունը անփոփոխ է:

Այսօր առավոտյան մերոնք վերջնագրի պատասխան չստանալով Չանգիբասարից հարձակման են դիմում և գրավում երկաթուղու հյուսիսակողմ ընկած Չանգիբասարի ամբողջ տարածությունը: Թաթարները փախել են Արանլուխի ուղղությամբ, թողնելով 3 թնդանոթ, 3 գնդացի, 40000 փամփուշտ, պատկառելի քանակությամբ հրացան և գույքեր, որոնց քանակը դեռ չի ցուցակագրված: Վերջապես Հայաստանի հանրապետության խոցերից մեկը ևս բուժվեց: Այժմ Բեյուք Վեդիի բախտը վճռված կարելի է համարել, այս հաջող գործողություններից հետո նա ապահով է: Այս առթիվ Ծաղիկյանը շատ գոհ էր: Նա ասում է, որ առատ հաց կունենանք, եթե առաջխաղացությունը շարունակվի, մինչև Ջուլֆա՝

գրավելով Շարուր-Նախիջևան հացահատիկի հարուստ շտեմարանը: Ես կարծում եմ, որ ոչ նրանց ցանած արտերն են մեզ հարկավոր և ոչ էլ նրանց թշնամական վերաբերմունքը, որ մեր անկախության օրից տածում են դեպի մեզ: Ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «ոչ նրանց խերն է հարկավոր, ոչ նրանց շառը»:

Այժմ հերթը հասավ Կողբին ու Օլթիին, մեր բազուկի օգնությամբ դրանց հարցն էլ կվճռենք: Մենք միշտ մեր արտաքին թշնամիներին կարող ենք լավ դասեր տալ, եթե հայ ժողովրդի դժգոհ տականքները «սոցիալիզմը» շահագործելով չպղտորեն մեր «սոցիալիզմի» ու խավարի մեջ խարխափող» գյուղացիությանը: Մեր, դեռ չամրապնդված մեջքը ջարդողը ներքին խռովություններն են:

20 հունիսի

Խանկալամովը և Ա. Հովհաննիսյանը Քարվանսարայից եկան: Դրությունը ավելի քան վատ է: Այսօր երեկոյան ժամը 4-ին Ապստամբները գրավեցին Իջևանը /Քարվանսարա/: Մեր գործերը դիրք են բռնել 9 վերստի վրա դեպի Դիլիջան: Նրանք ռմբակոծել են Իջևանը և մի քանի ռումբ ընկել է փողոցում և վնաս չի պատճառել:

Մեր անհաջողության հիմնական պատճառը ցարական ապիկար գեներալ Խանկալամովն է, որ շարունակ ռազմական հաղորդագրություններով տեղեկացրել է գլխավոր շտաբին, որ այս ճակատում «անփոփոխ» է, և այս սուտ տեղեկությունները ասել է այն ժամանակ, երբ մենք 42 գյուղ ձեռքից տվել ենք: Հակառակորդը Դիլիջանից տասն և ութ վերստի վրա է: Երբ Հովհաննիսյանը ասել է, որ Դիլիջանը վտանգվում է, նա սառնությամբ պատասխանել է. «դատարկ բան է՝ մենք սրանց ետ կքշենք»: Ապիկար մարդ, քշելը կքշենք, բայց ինչու՞ դրությունը հասցնել մինչև այնտեղ, որ ազգաբնակչությունը ահաբեկվի:

Պառլամենտի անդամ և այստեղի դաշնակցության ընդհանուր լիագոր Արշակ Հովհաննիսյանը գիշերվա ժամը 10-ին ուղիղ հեռագրաթելով հաղորդեց վարչապետ Համո Օհանջանյանին, որ առանց ուշանալու զորամասերի հրամանատարությունը հանձնի Սեպուհին: Երեք ժամ հետո նախարարական խորհրդակցությունը որոշեց և հաղորդեց, որ Սեպուհը նշանակվում է Ղարաքիլիս-Դիլիջանի գործերի հրամանատար:

Թեև շատ ուշացած է այս կարգադրությունը, բայց բոլորս էլ հույս ունենք, որ նախկին հեղափոխականի ռազմական հանճարն ու փորձառությունը դրությունը կփրկի:

Ես ու Ծաղիկյանը ժամը մեկին Սեպուհին գնացիք, երբ նա մեկտակ շապիկով և վարտիքով նստած էր մի փոքրիկ սենյակում, լսում էր Խանկալամովի թիկնապահի գործերի հանձնման զեկուցումը: Վեհ էր այդ բոլորին Սեպուհը, նրա առանց այն էլ մոայլ դեմքը ավելի ևս կնճռոտ էր, սառնասրտությամբ ծխում էր և շփում ճակատը, որ սովոր էր տանել այդպիսի հանկարծակի վայրկյանները: Նա մանրամասն հաշիվ պահանջեց զենքերի, ռազմանյութերի, պարենի և այլ պատերազմական անհրաժեշտ իրերի քանակի մասին. ապա հրամայեց հեռագրով անմիջապես խորքից կանչեն մեր շտաբի պետ և իմ ընկեր՝ Գրիգոր Ամիրջանին և ավագ թիկնապահ Մուշեղ Թանաստոսին, .../բառն անընթեռնելի է, հավանաբար՝ ապա -Գ.Ռ./ հազար հոգու հաց պատրաստել տվեց և ամբողջ շրջանում զենքի տակ կանչեց 20-40 տարեկաններին: Փոխեց ճակատի մի քանի գնդացիներ, հեռախոսով զորամասերի պետերին հայտնեց իր հրամանատարական պաշտոնի ստանձնելը և խրոխտ ձայնով հաղորդեց, որ եթե մի սպա կամ զիվոր իր բռնած դիրքից նահանջի, նա տեղն ու տեղը պիտի գնդակահարվի: Քաղաքում և կարևոր կետերում պահակներ կանգնեցնել տվեց և հրամայեց, որ ոչ մեկին թույլ չտան քաղաքից հեռանալու, ով էլ որ լինի: Կազմեց սպայական հարվածող մի գունդ, տալով նրանց հրացաններ և ձիեր: Այս բոլորը կատարվեցին մի ժամվա մեջ: Առավոտյան 5 ժամին նա Ծաղիկյանի հետ կառքով մեկնեց Ռազմաճակատ:

Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ Դիլիջանի և Շամշադիի շրջանի գյուղացիական այս կրկնվող ապստամբությունները սևագույն էջ են կազմում:

Ցերեկվա ժամը 1-ն է հիմա. զինվորական իշխանությունը Սեպուհի ձեռքն անցնելուց հետո տասներկու ժամ է անցել, և այսքան կարճ միջոցում արդեն ճակատի դրությունը փոխվեց դեպի լավը: Մեր

հետախույզները 15 վերստ դեն են անցել իրենց բռնած դիրքերից և հակառակորդին չեն հանդիպել. գորքը շարժվում է առաջ իրեն օգնության հասնող 600 թարմ ուժերով: Այժմ պարզվում է, որ Իջևանում կռիվների ժամանակ 110 գերի ենք տվել և բոլորովին գուր տեղը:

Գնդապետ Կարելկովին, ինչպես երևում է, պատասխանատվության են կանչելու դիրքերը ինքնակամ թողնելու համար:

Նոր Դիլիջանի /Սլաբոդիս/ մոլոկանների գյուղը, որ քաղաքի տակն է, լսելով «բոլշևիկ» կոչված տականքների առաջխաղաղությունը, գիշերը ժողովներ է արել, երևի մեր թիկունքից մեզ խփելու: Նրանք ինչպես երևում է, դեռ չեն լսել, որ իշխանությունը Սեպուհի ձեռքն է անցել. թող չմոռանան, որ եթե մի փոքրիկ շարժում նկատվեց այդ կալվածատեր, արտոնավայել և դավաճան մոլոկանների կողմից, Սեպուհը առաջվա նրանցից առած երեք միլիոն փող և հարյուր գլուխ անասուն տուգանքը կեռապատկի ու նրանց ցույց կտա, թե ինչպես են համարձակվում հանրապետական Հայաստանի դեմ կոչվելու:

Չի կարելի այստեղ չասել, որ մեր կառավարությունը շատ հանցավոր է կալվածատեր, մանր բուրժուա մոլոկան համայնքներից հողերը չխլելու համար: Նա այդ բանը վաղուց պիտի աներ, և այդ հողերը բաժաներ շրջակա հայ հողագուրկ գյուղացիությանը: Այդ բանը նոր էր մտածել և սկսել են գործադրել: Լավ է ուշ, քան երբեք, ասում է առածը:

Այս գիշեր ճակատագրական գիշեր էր մեր համար. էլ կառավարական ժողովներ, էլ գաղտնի խորհրդակցություններ չմնաց, որ չանեինք: Լավ էր, որ կառավարությունը համաձայնվեց զիջել իշխանությունը Սեպուհին, թե չէ որոշված բան էր, որ պիտի ձերբակալեինք գեներալ Խանկալամովին և կուսակցական դիկտատուրա կամ Հայրենիքի փրկության կոմիտե պիտի կազմեինք Սեպուհի ղեկավարությամբ ու սկսեինք գործել:

Այս գիշեր բոլորովին անքուն էինք և ոտքի վրա: Ես հոգեպես գոհ եմ, որովհետև ամբողջապես կտրված եմ կոչեր, ազդեր և հրահանգներ գրելով: Թեև անքնությունից կոպերս արդեն ծանրացել են, բայց չեմ ուզում օրագրիս այսօրվա գործը թողնել մյուս օրվա: Այս բուպեիս իմ ընկեր Հովհաննիսյանը և Ծաղիկյանը անուշ քնանում են, բայց ես նստած գիր եմ գրում: Իմ մահճակալը պարապ ձգված իրոք դժգոհում է, որ իրեն աննորմալ դրության մեջ եմ դրել:

Ընկերներս, որոնց հետ ապրում եմ միևնույն սենյակում, ազնիվ երիտասարդներ են, ես կրտսեր եմ, բայց ինձ հարգում եմ սիրում են, ինչպես ես նրանց: Բուպե չի անցնում, որ չվիճենք, չխոսենք մեր ժողովրդի և մեր անկախության մասին, մեր ազատության շուրջը: Քիչ բաներում մեր կարծիքները տարբերվում են իրարից: Մենք խոր դառնություն ենք զգում, երբ գալիս ենք այն եզրակացության, որ ժամանակներս ուղղակի մտրակով ենք ուզում մեր ժողովրդին փաթաթել ազատության և անկախության գաղափարը: Մեր ժողովուրդը այնքան է սովորել այս կամ այն ցեցի, ցեղի կամ հզոր ժողովրդի ստրկական լծին, որ մենք նրան մտրակով ենք լծից հեռացնում, իսկ նա առանց մտրակի և բռնի ուժի, իր իսկ սեփական ձեռքով վերցնում է այդ ծանր լուծը, վիզը ուրախությամբ պարզում է նրա տակ: Դառն է այս իրողությունը, բայց ճշմարիտ է: Ճակատի դրությունը առայժմ լավ է և գորքի ու ժողովրդի ոգին բարձր, իմը՝ նույնպես, մանավանդ, որ մինչև այժմ կատարված դեպքերը թղթի քաշեցի:

Ես էլ վեր կենամ մի քիչ հանգստանամ, բայց տեսնենք ժամը քանի՞սն է. իրիկվան հինգն է: Օրագիրս չեմ փակի, որովհետև այսօր անպատճառ էլի գրելու բան կունենամ, թանաքս էլ վերջանում է, իսկ Հայաստանում թուրք ու թանաք ճարելը հիմա նույնքան դժվար է, ինչպես հաց և հագուստ, որի համար նույնքան նեղանում ենք:

Դառնությամբ եմ շարունակում այսօրվա օրագրությունը. «բոլշևիկ» կոչված տականքները ասում են, սոցիալիստական հեղափոխություն են կատարում: Նրանց հավատալու համար կամ պետք է չափազանց միամիտ լինել, կամ անձանոթ Մարքսիստական վարդապետության: Նրանք զրգոում են գյուղացիությանը Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատճառաբանելով, որ այդ կառավարությունը

հակահեղափոխական է և օրենքից դուրս, ահա որն է նրանց տրամաբանությունը, որը շատ մոտ է հզիւնգոտների լոգիկային: Ու՛մ հայտնի չէ, թե բոլշևիկները Ռուսաստանում ինչքան սոցիալ-դեմոկրատներ և ձախ ու աջ սոցիալ-հեղափոխականներ կախեցին կամ գնդակահարեցին, որպէս հակահեղափոխականներ:

Տաճկահայ կոտորված, ջարդված մնացորդները 1918թ. ահաբեկված թուրք-թաթարական հրից ու սրից ապաստանեցին Դիլիջան և հիմա էլ, որպէս հողագործներ ապրում էին այս շրջանում ամերիկյան օգնությամբ: Դրանք, որ հարավի բարբարոս միապետական թուրքիայից էին ահաբեկված՝ երկու տարի, ինչ այդ մղձավանջը վերացել է և նրանք լավ թե վատ մի կերպ ապրում էին: Այժմ գալիս է, և այս երկրորդ անգամն է, հյուսիսի ավելի քան բարբարոս սոցիալիստական Ռուսաստանը, ահ ու սարսափի մատնած ամբողջ ազգաբնակչությանը, և տաճկահայը, նորից, քարավան կազմած անոթի, ծարավ, իր տունը կորցրած, բոբիկ ու մերկ, երեխաները ետև ձգած գալիս է նա հարյուրավոր վերստեր կտրելով: Այս առողջ բնագոյով ժողովուրդը, որ սոցիալիզմից այնքան է հասկանում, որքան էս թզուկների լեզուն՝ փախչում է նրանց կարգերից, նրանց իշխանությունից: Նա իրավունք ունի փախչելու ասիական բռնակալությունից և ասիավարի սոցիալիզմից, որովհետև նրանք միևնույն բաներն են:

Ադրբեջանը Սոցիալիստական է, սովետական. և հայ ժողովրդի կառավարությունը, որ նրա կամքի ճշմարիտ արտահայտությունն է, միապետական, հակահեղափոխական: Օ՜, կյանքի որպիսի ծաղր:

21 հունիսի

Մեր ուժերի համախմբումները դեռ չեն վերջացել, իսկ խռովարարների բանդաները առաջ չեն գալիս, որովհետև գիտեն, որ իրենց համար գերեզման է փորվում: Արդեն ճակատում այնքան ուժեր ունենք, որոնք կարող են եղած դրությունը պահել մինչև մեր նոր ուժերի առաքումը:

Հրամանատարի անունով հեռագիր ստացվեց հայկական բանակի ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկյանի ստորագրությամբ, ուր ասված է, թե խռովարարներին ճնշելիս ազգաբնակչությանը պետք է վերաբերվել մարդասիրաբար, ի նկատի ունենալով նրանց պարենավորման ճգնաժամային դրությունը, Նազարբեկյանը առաջարկում է միմիայն պարագլուխներին խիստ կերպով պատժել: Մի ուրիշ հեռագրում հաղորդվում է նույն աղբյուրից. Չանգիբասարի մեր գործողությունները փայլուն կերպով վերջացան: Ընդհանուր շտաբի պետ Վեքիլովը գալիս է այստեղ: Ջինվորականները գտնում են, որ նա շատ լավ ռազմագետ է, այդ պատճառով նրա ներկայությունը անհրաժեշտ է: Չանգիբասարի կռիվներին մասնակցող մի քանի վաշտեր, բեռնակիր ավտոմոբիլներով և գնացքով, արդեն ճամփա են ընկել դեպի Դիլիջան: Մյուս բոլոր ճակատներում կռիվներ չկան: Ինչպէս այս հեռագրից երևում է, մեր կառավարության ամբողջ ուշք ու միտքը կենտրոնացված է այս ճակատի վրա: Երեկ և այսօր էս առաջին անգամ զինվորականի հաճույքը ստացա դեսուդեն վազվզելով հրահանգներ, ազդեր և կոչեր գրելով և այս ու այնկողմ ուղարկելով: Ինձ առանձնապէս հաճույք է պատճառում այն, երբ հրամանատարը ուղիղ հեռագրաթելով խոսում է զորական նախարարի կամ վարչապետի հետ հաղորդելով միշտ կարևոր բան և պատասխան ստանալով: Ես խուճապներ, նահանջներ շատ եմ տեսել, բայց չի պատահել մի դեպք, որ մի կռիվ տեսնեմ կամ գործուն մասնակցություն ցույց տամ: Իմ կարծիքով սոսկական զինվոր լինել ամենից բարձր է::

Հրամանատարին մի քանի անգամ խնդրել եմ, որ ինձ ուղարկի առաջավոր դիրքերը, բայց նա միշտ խուսափողական պատասխան է տալիս, որը ինձ ավելի է մղում դեպի ճակատը:

Արդեն մի ձի ստացա, մի սիրուն սևաթուր ձի, որը, Ծաղիկյանի կարծիքով, շատ լավ նժույգ կդառնա: Երեք տարեկան է, բարակ մեջք ունի, ամուր ոտքեր:

Պատերազմական ավար է, դեռ վարժ չէ, ինչպէս երևում է՝ տերը շատ ձիեր է ունեցել, որ մինչև հիմա սրան չի նստել: Ամենայն հավանականությամբ էս մտնելու եմ Ծաղիկյանի ձիավոր հարյուրակի մեջ:

Պատվամենտի անդամ Խոսրով Պապոյանը հենց հիմա եկավ Շամշադինից և, օ, զարմանք, պատմեց, որ այնտեղ մեր այս ճակատի անհաջողությունների մասին բացարձակապես ոչինչ չգիտեն: Այնտեղ մերոնք նորանոր գյուղեր են գրավում, և գյուղացիները գալիս զինաթափվում են:

Էլ չեմ կարող գրել, որովհետև հոգնած եմ թե մտավորապես և թե ֆիզիկապես:

22 հունիսի

Չնայած, որ երեկ առավոտվանից ազդերով հայտարարված է, որ քաղաքը զինվորական դրության մեջ է, և երեկոյան ժամը 9-ից հետո ոչ ոք իրավունք չունի փողոց դուրս գալ, բայց երեկոյան ժողովուրդը ըստ իր սովորականի զբոսնում է փողոցներում:

Դիլիջանի և Շամշադինի ամբողջ գավառի Հ.Հ.Դաշնակցության լիազոր և պատվամենտի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը, տեսնելով այդ զանցառությունը, դուրս եկավ և, կանգնելով մեր սենյակի պատշգամբում, իր ահռելի ձայնով բղավեց, որ տները գնան, միևնույն ժամանակ, կանչելով միլիցայետի, հայտնեց նրան, որ չհնազանդվողներին ձերբակալել և բանտարկել:

Այսօր առավոտյան ժամը 9-ին գնդապետ Իշխանյանի զորամասը առանց կովի մտել է Իջևան: Այդ մասին պաշտոնական տեղեկություն չստացվեց մինչև երեկոյան 8 և կեսը. ամբողջ 12 ժամ, ուրեմն կանոնավոր կապ և հաղորդակցություն չկարողացանք հաստատել Իջևանի հետ: Չնայած, որ այնտեղից եկող ականատեսները պատմում և հաստատում էին այդ լուրը, բայց Սեպուհի շտաբից ոչ մի լուր, տեղեկություն չարվեց Սպարապետ գեներալ Նազարբեկյանին:

Իջևանի ուժերի գնդապետ Իշխանյանի սուրհանդակը եկավ երեկոյան ուղիղ ութ և կեսին և բերեց մի քանի հաղորդագրություններ գրված քիմիական և հասարակ մատիտներով: Այդ տեղեկությունների մեջ ասված էր, որ մեր ուժերը առանց կովի մտել են Իջևան: Խոսվարարները թալանել ու տակնուվրա են արել քաղաքը, բռնաբարել մի քանի կանանց և իրենց հետ տարել են հարյուր պատանդ՝ կառավարության հավատարիմներից, որոնցից 4-ին տեղնուտեղը գնդակահարել են, որոնց թվում և գնդապետ Խաչատրյան: Խլել տարել են ահագին քանակությամբ եղջրավոր անասուններ, որոնք հետ են խլվել մեր հետապնդող զորամասերի կողմից: Անասունների մասին Իշխանյանը կարգադրություններ էր խնդրում: Սեպուհի կարգադրությամբ և պատվամենտի անդամ Ներսես Ավագյանի նախագահությամբ իսկույն մի հանձնաժողով մեկնեց Իջևան պատերազմական ավարը նույնությամբ ցուցակագրելու: Ռազմական նշանակություն ունեցող գույքերից և ձիերից բացի մնացյալ ավարը նույնությամբ հետագայում վերադարձվելու է իրենց տերերին: Ութերորդ գնդի գումարտակապետ Մուրատը հայտնի չէ, թե ուր է, մինչև վերջին պահը նա չի վերադարձել:

Դեմչենկոյի զորամասից տեղեկություն չի ստացվել:

Խոսվարարները խուճապի մատնված գլխավորապես փախչում են Շամշադինի ուղղությամբ: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ հունիսի 20-ի դրությունը, որը ճգնաժամային էր, անցած է: Մեր օգնական ուժերը բեռնակիր ավտոմոբիլներով տեղ հասան և նրանք ուրախ են, վճռական, որովհետև գալիս են Զանգիբասարի փայլուն հաղթական կռիվներից:

23 հունիսի

Այսօր առավոտյան հրամանատար Սեպուհը, Հայաստանի Բանակի շտաբի պետ Վեֆլիովի և իր խորհրդակից ու հավատարիմ թիկնապահ-ընկերոջ Ծաղիկյանի հետ վայաշարժով մեկնեց Իջևանի ռազմաճակատը: Այստեղի շտաբի գործերը վարում է շտաբի պետ կապիտան Պալյանը: Գնդապետ Հակոբյանի կալոնան, որին խնդիր է դրված գրավել Արմուտչի գյուղը, հաջող է անցել: Սա Երևանի այն պահակախումբն է, որ մասնակցել է Զանգիբասարի կռիվներին և որը եկել էր բեռնակիր ավտոմոբիլներով: Գեն. Մամիկոնյանի զորամասի այն խնդիրը՝ առավոտյան ժամը 9-ին անցնել

Քարվանսարայի թիկունքը, թշնամու նահանջի ճանապարհը կտրելու, անցել է անհաջող: Այսօրվա տեղեկություններով հաստատվում է, որ 8-րդ գնդի գումարտակի կապիտան Մուրատը սպանվել է՝ հերոսաբար կովելուց հետո:

Իջևանից Սեպուհը հայտնեց, որ ինքը ուզում է այստեղից անցնել Ֆիոլքենդ, ուր հիմա կանգնել է Բեկ Մամիկոնյանի նահանջող զորամասը:

24 հունիսի

Այս շրջանի մեր անհաջողությունների գլխավոր պատճառներից մեկն էլ հացի ճգնաժամն է: Սեպուհը Իջևանից Արշակ Հովհաննիսյանին խնդրում է., որ նա հրամանատարի ու իր անունից դիմումն անի վարչապետին՝ անմիջապես այլուր ուղարկելու: Ժողովուրդը գալարվում է սովի ճիրաններում, մարդիկ ուժասպառ չեն կարող գործի գնալ: Եթե այդ կարգադրությունը անհապաղ չկատարվի, ասում է Սեպուհը, ստիպված կլինենք այս շրջանը թողնել:

Այս գիշեր Իգդիրից եկան 4-րդ բրիգադայի շտաբի պետ և իմ մտերիմ ընկեր Գրիգոր Ամիրյանը և Սեպուհի թիկնապահ Մուշեղ Թանատոսը: Նրանք Իգդիրի կողմից մասնակցել են Զանգիբասարի գործողություններին, որ շատ հաջող է անցել: Չմոռանամ հիշել, որ Բեկ Մամիկոնյանը Շամշադինից նահանջելիս հակառակորդի ձեռքն է թողել հին սիստեմի երկու թնդանոթ, որոնց բանալիները հանված են եղել: Սակայն հույս կա, որ դրանք ետ կգրավենք, որովհետև մեր առաջխաղացությունը շատ արագ է կատարվում:

Վերջնականապես պարզվել է, որ Դիլիջանի և Շամշադինի շրջանի ապստամբությունները կազմակերպել և ղեկավարել են ինչ-որ Բերբերյան-Քալանթարյան, փոխ գնդապետ Մնացականյան, որը պաշտոնավարում էր առաջին զինվորական միլիցիական գնդում՝ Շամշադինի շրջանում և մի ումն Ազիզյան: Նահանջելիս նրանք ահաբեկման տակ տեղական բնակչությանը տեղահան են անում՝ քշելով նրանց Ադրբեջան: Այս խռովությունների ժամանակ վերոհիշյալները ամեն ջանք գործ են դրել, որ Ադրբեջանի Կարմիր բանակը մասնակից լինի ապստամբությանը՝ ակտիվ գործողություններ սկսելով Հայաստանի հանրապետության դեմ, բայց Ռեկոմի չափավոր անդամները դեմ են եղել դրան: Ռազմաճակատների անվտանգության հետևանքով, այսօրվանից վերացվեցին Դիլիջանից դեպի Ղարաքիլիսա* և Երևան տանող կամուրջների պահակները: Երթևեկությունը ազատ է, կյանքը մտավ իր նորմալ հունը, քաղաքում անդորր է տիրում: Կամաց-կամաց Հայաստանի զանազան քաղաքներից և Վրաստանից խումբ-խումբ գալիս են ամառանոցավորները: Համեմատաբար, նրանց թիվն այս տարի շատ քիչ է, որովհետև հացի ճգնաժամ է այստեղ:

* այժմ՝ Վանաձոր - Գ.Ռ.

Թերթերն ասում են, որ Վիլսոնն ընդունել է Հայաստանի սահմաններ գծելու իրավարարությունը, որը մեծ ուրախություն պատճառեց քաղաքականությամբ հետաքրքրվողներին: Հայաստանի անունով Ամերիկայից ստացվել է էլի 250000 փութ այլուր, որը մեզ մի կերպ կարող է գցել մինչև հունձը: Մեր հացի տազնապը շատ-շատ մի ամիս էլ տևի, որից հետո այդ սպառնալիքից կազատվենք, որովհետև այս տարի բերքը հրաշալի է:

Կապիտան Պայանը այսօր Նազարբեկյանից մի գաղտնի հեռագիր բերեց, որը ես անձամբ ստացա: Այնտեղ ասված է, որ փամփուշտը խնայողաբար պետք է օգտագործել, որովհետև ամբողջ Հայաստանի գլխավոր ռազմամթերանոցում մնացել է ընդամենը հարյուր հազար փամփուշտ: պարզվում է, որ Զանգիբասարի վեց ժամվա կռիվներում մեր զորքը վառել է 250000 փամփուշտ: Մեր սրիկա կամավորները, որոնք միայն թալանի և բռնաբարության համար են գալիս ռազմաբեմ, չափից դուրս շռայլ են և անհասկացող: Քանի-քանի անգամ նրանց ասված է, որ փամփուշտը խնայողաբար գործ

ածեն և միմիայն նպատակին, բայց ու՛մ ես ասում: Իմ կարծիքով դրանք բացի վնասից Հայաստանին ոչ մի օգուտ չեն բերում: Բայց ինչ արած, զորք բավականաչափ չունենալու պատճառով, ստիպված ենք առայժմ նրանց օգնության կանչել: Անաչառությամբ պետք է խոստովանել, որ նրանք մեր ամենավտանգավոր պահին իսկույն դուրս են գալիս մեր սահմանները պաշտպանելու, անպայման զգալի կերպով թեթևացնում են մեր ծանր դրությունը, բայց դրա հետ միասին այնքան անկարգություն, թալան և բռնաբարություններ են անում, որ եթե նրանց շահն ու օգուտը կշռելու լինենք տակը միայն տխուր հիշողություններ են մնում: Մակայն զինվորականները, որոնք առհասարակ անգութ են և միայն մի նպատակ ունեն, հաղթել թշնամուն, մի կերպ հաշտվում են այդ բոլորի հետ, «պատերազմ է, այդպես կլինի» ասելով:

Այս, ե՞րբ կգա մի օր, որ մենք ռազմական բոլոր գործիքները, որպես երջանիկ հասարակարգի քաղաքացիներ, տեսնել ուզենանք, բայց չկարողանանք գտնել: Մա գուցե երազ թվա ժամանակակից մարդու համար, ես այդ օրվան վաղ թե ուշ սպասում եմ, որ նա կգա: Արդեն բավական գրեցի և կարծում եմ, որոնցից հետո էլ թարմ լուրեր չեն կարող գալ, որովհետև ուշ գիշեր է և, եթե գալու լինեն, կարճանագրեմ վաղվա օրագրում:

25 հունիսի

Ստիպված եմ մատիտով գրելու, որովհետև թանաք չկա. շտաբում չի ճարվում: Ցարդ թանաքով գրելը երջանիկ բացառություն էր: Խեղճ Հայաստան, ի՞նչ ունես, որ թուղթ ու մելան ունենաս: Այս օրերը, երբ մենք կովում, կոփում ենք հայ ժողովրդի ճակատագիրը բացառիկ են: Ոչ մի նպաստավոր հանգամանք չկա, որ ... /չի ընթերցվում հավանաբար՝ “ավարտվի այս” -Գ.Ռ./ մեր հերոսամարտը:

Մեր մյուս ռազմաճակատներից հաղորդագրություններ չկան, և զարմանալի է: Միայն երեկ ստացանք Ղարսի զորամասերի հրամանատար Հովսեփյանի հաղորդագրությունը Օլթիի մի առաջխաղացման մասին: Թշնամին պատկառելի ուժեր է կենտրոնացրել այդ ճակատի վրա՝ նախահարձակ լինելու: Ունեցել է հեռախոսներ, գնդացիներ, թնդանոթներ և պատերազմական վերջին ոճով շինված արվեստական դիրքեր ի լրացումն բնական դիրքերի: Մերոնք վաղուց պատրաստվում էին առաջ խաղալու Օլթիի վրա՝ գրավելու նրա ածխահանքերը, որոնք ներկայումս հացի չափ անհրաժեշտություն են ներկայացնում Հայաստանին: Ինչպես երևում է, թշնամին հոտ էր առել այդ մասին, դրա համար ուզեց կանխել մեզ. թշնամու Կարա-Բեքիրի զորքերը հունիսի 18-ին հարձակման են դիմում: Մեր զորքերը անմիջապես դրվում են զորաշարժման մեջ և երեք ուղղությամբ սկսում են հարվածել թշնամուն: Աջ զորայունը նույն օրը երեկոյան դեմ բռնում է ճանապարհ բաց անող դիրքերը: Դորտ-Քիլիսում միջին զորայունը բռնում է նույնպիսի դիրքեր Մերտենեկի մոտ, իսկ ձախակողմյան զորայունը՝ Բեկկելի դիրքերում: Հետևյալ օրը, հունիսի 19-ին, առավոտյան հիշյալ զորամասերը անցնում են հարձակման: Աջակողմյան զորայունը կեսօրին կովով գրավում է Փանշուրեթի լեռնանցքը և Դորտ-Քիլիսից հարավ ընկնող Կուլու սարի մոտ հանդիպում է դիմադրության՝ 5 ժամ տևող համառ կռվից հետո գրավում է Ազունդիր կոչված յայլաղը, և նույն գյուղի մոտ գտնվող լեռը: Սույն զորամասի դեմ գործելիս են եղել ընդամենը 100 մարտիկներ 1000 տաճիկների ղեկավարությամբ:

Թշնամին ունեցել է 1909թ. տիպի երկու թնդանոթ և 4 «Մաքսիմ» գնդացի: Տաճիկները կանոնավոր կազմակերպված են եղել: Յուրաքանչյուր ասկյար ունեցել է ուսից փաթեթ և իրերի պայուսակ: Բացի այդ, թշնամին հնարավորություն է ունեցել օգտվելու անտառածածկ մասերում եղած պատրաստի դիրքերից, իսկ մեր զորքերը կովել են բաց տարածության վրա:

Երրորդ զորայունը Բերաջլի գյուղի շրջանում հանդիպելով հակառակորդի ուժեղ դիմադրությանը, գրավում է այն և ահագին ավար վերցնում: Հունիսի 20-ի կռիվները վճռական բնույթ են ստանում, որից հետո թշնամին գլխովին ջարդվում է, և մեր երեք զորայունները նույն ամսի 21-ին միանում են իրար ածխահանքերի արևմտյան մասում: Նահանջի ճամփին թողնում է ահագին վիրավորներ և սպանվածներ, իսկ մենք ունենում ենք 5 սպանված և 22 վիրավոր: Ջարդված թշնամու նահանջն այնքան արագ և խուճապային է եղել, որ մեր ձեռքն է ընկել երկու արագաձիգ լեռնային թնդանոթ, 4 «Մաքսիմ»

գնդացիք և 100000 երեք գծանի փամփուշտ, մոտ 300 լեռնային թնդանոթի հրանոթ /հավանաբար արկ, ռումբ - Գ.Ռ./, բազմաթիվ լեռնառումբ, փոներ և համբարակային պահեստ, ուր կենտրոնացած է մոտ 1200փ հացահատիկ, 50փ պաքսիմաթ, 50-ական փութ թխած հաց և շաքար, իսկ ռազմադաշտի ողջ տարածության վրա ձգված են եղել բազմաթիվ անասուններ: Բռնվել են սայլեր ամբողջ փախչողներով, որոնց առաջարկված է հանձնել գենքերը և վերադառնալ իրենց տեղերը:

Մեր լավագույն ռազմագետներն անգամ հաստատում են, որ մեր կանոնավոր զորամասերը առաջին անգամ են հանդիպում այսպիսի կանոնավոր տաճկական բանակի, որը պատրաստված է եղել պատերազմական արվեստի վերջին ոճով, բայց և ջարդվել է: Սա մի փառավոր ապացույց է, որ մի քիչ, եթե շունչ քաշել տան մեր արտաքին և ներքին թշնամիները, մենք բոլորի հետ մեր հաշիվները կամաց-կամաց կմաքրենք և կգրավենք մեր մայր երկիրը, առանց խնդրելու, որ արտաքին ուժերը մեզ օգնեն և հետագայում փորձանք դառնան մեր գլխին: Մակայն, դա դեռ սկիզբն է փրկաց. Հայ ժողովուրդը դեռ շատ բան ունի ասելու մեր ֆիզիկական գոյության ոչնչացնել ցանկացող մեր թշնամիներին և մեզ բլորովին թույլ կարծող լիրք Եվրոպային, որի չարչիական հաշիվների պատճառով այսքան արյուն ենք թափում:

Հիմա մենք ճիշտ ենք ըմբռնում իրերի դրությունը, իսկական դրությունը: Ոչ-ոքի չապավինել, այլ մեր հույսը դնել մեզ վրա և անել այն, ինչ Վերսալն ու Սան-Ռեմոն որպես թե ցանկանում են, բայց չեն անում:

26 հունիսի

Մինչև մեր քաջարի Բանակը նորանոր հաղթանակներ է տանում Սուլթանական Տաճկաստանի դեմ և քայլ առ քայլ մոտենում է դարերով երազած իր գաղափարին-տեսնել հայ արյունվա խեղճ ժողովուրդը ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱԽ, ՄԻԱՑՅԱԼ, այնտեղ տխրահոչակ Ղազախ-Շամշադինում իր ավելի քան տխրահոչակ զավակներով դուրս եկած կովի դաշտ, դաշտյնով հարվածում է մեր թիկունքը, «կոմունիստական» շարժում առաջ բերելու համար, չգիտեմ սա բախտի իսա՞ղ է, թե ստրկությունից նոր ազատագրված մի խեղճ ժողովրդի խելակորույս ուրախություն, որի մեկ ծայրը անսահման ուրախությունն է, իսկ մյուսը՝ կամովի ստրկությունը: Երեկվա տիրացու «վարժապետներն» ու գող ավազակ ծույլերը միացած իրար դուրս են եկել «սոցիալիստական» հեղափոխություն են քարոզում, և ժողովուրդն էլ գնում է նրանց ետևից:

Խավարի ու տգիտության մեջ խարխափողն անգամ կարող է հասկանալ, որ իր ցեղականների արյունով ներկված Ազատությունն ու Անկախությունը երբեք կամովին չի կարելի տանել և ուրիշին տալ՝ ասելով. «Ես Ազատություն և Անկախություն չեմ ուզում, ետ առեք այն և տվեք նրան, ում որ հարկավոր է: Ռուսաստանի և Տաճկաստանի ստրկության լուծն եմ ուզում»:

Բայց լավ իմացիք հայ ժողովուրդ, քեզ ծեծելով պետք է ընտելացնենք ազատությանը, քո վիզը սյունների պիտի կապենք, որպեսզի դու հնարավորություն չունենաս նրան մեկնելու Ռուսաստանի լծի տակ:

Վրդովված եմ չափազանց, որովհետև հայի պատմական երկպառակությունն ու դավաճանությունը դարձյալ գլուխ են բարձրացրել մեզ կործանելու: Ես համոզված եմ, որ հայ ժողովուրդը կոմունիստական կարգերին հասնելուց հետո, նրանից ևս կհիասթափվի, նրա դեմ ևս կսկսի կռվել: Հայր միշտ նորը որոնող է և նրան հասնելուց հետո խիստ հիասթափվող: Նա ռոմանտիկ է և ոչ ռեալիստ, սուտ է, որ ասում են, թե հայ ժողովուրդը գերազանցապես մի մատերիալիստ է: Նա կյանքում միշտ առաջնորդվում է զգացմունքներով և ոչ թե ինքրով և տրամաբանությամբ: Խոր վրդովմունքը մի կողմից, սովածությունը մյուս կողմից տրամադրությունս բոլորովին փչացրել են, այսօր էլ ոչինչ չպիտի գրեմ, գնամ տեսնեմ, թե ինչու պարեն չեն ուղարկել: Այս բոպեին այնպես քաղցած եմ, որ ձեռքս ընկնողին իր սև օրին կհասցնեմ:

27 հունիսի

Այսօր տրամադրությունս անհամեմատ լավ է, որովհետև կուշտ եմ: Եղանակը պայծառ է և մեր ռազմաճակատներից միախարական լուրեր են հասնում: Հրամանատար Սեպուհը կարգադրեց, որ

բոլորս էլ պատրաստվենք Իջևան մեկնելու. մինչև Ղազախ-Շամշադինի ռազմական գործողությունների վերջնական հաշվեհարդարը՝ երևի կմնանք այնտեղ: Միօրինակություն չեմ սիրում, հարատև տեղափոխությունները և չտեսած վայրերին ծանոթանալը եռանդ ու աշխույժ է մտցնում մեջս:

Երեկոյան ժամը 6-ին մենք հասանք Իջևան: Բացի հրամանատարից և նրա թիկնապահ զինվորներից, մենք բոլորս էլ եկանք բեռնակիր ավտոմոբիլներով: Թարսա-չայ կամրջի մոտ տեղի ունեցավ զինվորական խորհուրդ, որը տևեց մի ժամ: Այնտեղ էր Շամշադինի գորամասերի հրամանատար երիտասարդ քաջ գնդապետ Մանևը, որ իջել էր նոր հրահանգներ ստանալու Սեպուհից: Այդ կամուրջի մոտ Ղազախ և Շամշադին տանող ճանապարհները բաժանվում են իրարից: Այստեղից երևում է Ղարա-Ղայլու բերանը. ներկայացնում է մի անառիկ, բնական բերդ, ուր ապրում էին թաթարները, որ այնքան շփացել ու ամբարտավանացել էին իրենց ամրություններով և, մեր հանրապետության մեջ ապրելով, չէին ճանաչում մեր կառավարությանը: Նրանք զանգիբասարցիների ու բեյութ-Վեդիցիների նման մատով էին խոսում մեր հետ, իսկ մեր անվճռական կառավարությունը ուղիղ երկու տարի առաջ չէր կարող ցույց տալ իրենց արժանի տեղը: Բոլշևիկյան վերջին խոտվությունների ժամանակ, Սեպուհը նորից նվաճելով ամբողջ Հայաստանը, հասավ Ղարա-չայ կամուրջը և հրամայեց խոտվարարներից մաքրել և այդ ձորը, որից այնքան վախենում էր մեր թույլ ու անվճռական կառավարությունը: Դրանով քաջարի Ջորավարը ուզեց մեր Կառավարությանը հասկացնել, որ հայ բանակը ամեն ինչ կարող է անել, եթե նրա Կառավարությունը կրավորական դերից դուրս գա: Այստեղ Սեպուհը անձամբ ղեկավարելով կռիվը, անձրևի բռնվեց, մրսեց և թոքերի թեթև բորբոքում ստացավ:

Այո, այն չարաբաստիկ կամուրջի վրա, ուղիղ մի ամիս հետո Հայաստանի պահապան հրեշտակ Ջորավար Սեպուհը նորից ստիպված էր ռազմական գործողություններ վարելու համար խորհրդակցության գալ:

Սրերով, ատրճանակներով, հեռադիտակներով և թղթապանակները կողքերից կախ ընկած այդ սպայակույտի մեջ Սեպուհը իր օրիգինալությամբ աչքի էր ընկնում: Ոչ մի շքանշան չէր զարդարում նրա կուրծքը. չնայած նրանք շատ-շատ են: Ուսադիրներ նույնպես չունեք, ինչպես և զորավարի սուր: Նա պարզ էր հագնված, շատ պարզ: Ամերիկյան ատենալից կարված գալիֆե շալվար, նույն կտորից անգլիական ձևի, բայց գոց կրծքով ֆրենչ, շատ լայն գրպաններով, սև հասարակ ժակետ՝ գորշ սև բծերով, մորթե գլխարկ, որ միշտ ճակատի վրա է և միշտ նույն դրության մեջ: Ֆրենչի տակից կախված էր իր հեղափոխական օրերի մատուցեր ատրճանակը՝ կարմիր կաշվից կարված փամփշտակալով, որ միաժամանակ գոտիկի դեր էր կատարում: Քայլելիս Սեպուհի աջ կողմի վրա աննշան անհարթություն էր նկատվում, որից միայն կարող է կարծեն, որ նա ատրճանակ ունի: Միայն նստելու ժամանակ ատրճանակի փողը մինչև նշանացույց բլթակը երևում է, որովհետև զորավարը սովորություն ունի աջ ոտքը տակը ծալած նստելու: Չնայած ճակատի այնքան պարզությանը, չնայած նրան, որ զինվորականություն հիշեցնող ոչ մի բան չունի իր վրա այդ մարդը, բայց այնուամենայնիվ նրան չճանաչող կամ չտեսած մեկը մազաչափ անգամ չի կասկածի, որ նա զինվորական է: Միշտ գերազանցապես հայ՝ հայկական դիմագիծ չունի, ավելի շատ ռուսական տիպ է, ունի ալեխառն շեկ մազեր, կապույտ աչքեր, որոնք թավ հոնքերի տակից սարսափ են ազդում խոսակցին: Ալեխառն մազերը և ճակատի կնճիռները մեկ-մեկ վկաներ են նրա հեղափոխական անցյալի, նրա իր ժողովրդի համար եղած ապրումների: Նրա, մշտապես դժգոհություն արտահայտող, դեմքը պատկառանք և ակնածանք է ազդում մարդու:

Ժպիտն ու ծիծաղը նրա դեմքին հարազատ չեն: Որքան խիստ և դաժան է թվում նրա արտաքինը, այնքան բարի ու ներող է իր հակառակորդներին, եթե սրանք կանգնած են Հայաստանի և հայի անկախության տեսակետի վրա: Նրա հոգին մեծ է, բյուրեղի պես մաքուր. ճշմարտության դեմ գնացող մարդը, եթե անգամ նրա ամենամոտիկ ազգականը կամ բարեկամը լինի՝ հալածվում է նրանից: Սեպուհը լավ է ճանաչում հայ ժողովրդին և ամենակրիտիկական բռնակցի կարող է ամբոխներ իր ետևից քարշ տալ. նույնքան, և գուցե ավելի նա ճանաչում է այն տեղերին ու տարրերին, որոնք պատմական խճճված հաշիվներ ունեն հայ ժողովրդի հետ, և այդ է պատճառը, որ նա պարտություն ասած բանը չգիտե: Հայ ժողովրդական հերոսների մեջ նա ամենից շատ զարգացած, ամեն բանից քիչ թե

շատ ծանոթություն ունեցող մեկն է: Տասնյակ տարիների հեղափոխական կռիվները նրան եփել են և դարձրել տաղանդավոր գորավար, որ իր ռազմական ընդունակությամբ լավագույն, կրթված գորավարներից էտ չի մնում: Նա վարպետ է և համապատասխան ձև ու լեզու ունի, երբ բանակներին է խոսում, համակող և գրավիչ լեզու ունի՝ ամբոխների առաջ կանգնած: Նա անգլիական սառնասրտություն ունի և ճապոնական վճռականություն: Հաջողությունների դեպքում նա չի ոգևորվում և անհաջողությունների ժամանակ նրա ուժեղ կամքը ավելի է գորանում:

Նա ամեն մարդու լսում է ուշադիր և այն տպավորությունն է թողնում, որ կարծես թե համոզվում է: Մակայն ամեն մի խորհուրդ, ամեն մի մտածածին գիր անցնում է նրա բնական խելքի լաբորատորիայից և սեպուհացած դուրս է գալիս: Մեպուհը շատ համեստ է և ամեն բան սովորելու հակում ունի: Գիտնականը նրան չի ապշեցնում իր բազմակողմանի ծանոթություններում և տգետը չի արհամարվում նրանից:

Նա իր ասածը կատարում է, թեկուզ սխալ լինի: Իր բերանից թռած խոսքը ամենից առաջ ինքն է հարգում, և կյանքում կիրառում է այն իր կյանքի ամբողջ թափը շարժման մեջ դնելով: Նա սուր միտք ունի և ամենաչնչին խնդիրը, լինի բերանացի, թե գրավոր, հիշում է:

Ռազմական խնդիրները հեշտությամբ է կազմում և հաղթանակը ապահովում է չնչին ջանքերի գնով: Զինվորին սիրում է, բայց երբեք չի զգացնում. նրա տանջանքի կամ սիրո մեջ կարծես խորություն կա և չափ:

Հայրենասիրությունը հայրական սիրուց միշտ բարձր է դասում և աննպաստ պարագաները երբեք չեն նսեմացնում հայրենասիրական զգացմունքները:

Այս մարդու մեջ ես չկարողացա այնպիսի խոշոր թերություններ գտնել, որոնք ցայտուն կերպով աչքի զարնվեն, գուցե այդ նրանից է, որ ես հիացած եմ նրանով և անկարող եմ դիտել նրա վատ կողմը, կամ գուցե նրանից է, որ այդ թերությունները արտահայտվելու պարագաներ չեն ներկայացել:

Երբ զինվորական խորհուրդը վերջացավ, Մանը բաժանվեց մեզանից Շամշադին գնալու, իսկ մենք բեռնակիրը նստելով ճամփա ընկանք Իջևան: Հրամանատարը Թարսա չայ կամուրջից մեզ հետ ավտոմոբիլ նստեց:

Դիլիջան-Իջևան շրջանը իսկապես որ գեղեցիկ է և ինձ հիշեցնում է Վրաստանն ու Աբխազիան: Խճուղու երկու կողմերից խիտ կանաչագարդ անտառներ են, որոնք ծածկում են բլուրներն ու սարերը: Խճուղուն զուգընթաց հոսում է Աղստաֆա գետը, որ թափվում է Կուրը: Բեռնակիր ավտոմոբիլում խիստ մոտ եինք նստել ես, Ամիրյանն ու Ծաղիկյանը: Մենք հիացմունքով էինք դիտում բնության գեղեցկությունները և խոսում էինք Հայաստանի ապագայի մասին: Մեպուհը եվ նրա աղյուտանտ Թամրազյանը տեղավորվել էին շոֆերների մոտ, իսկ գլխավոր շտաբի պետն ու մի քանի սպաներ ավտոմոբիլի վերջին մասում: Բոլորիս տրամադրությունն էլ բարձր էր. ասում, խոսում և ծիծաղում էինք: Իջևան հասնելով՝ հրամանատարը իր շտաբի կազմով իջավ մի գյուղացու տուն, ուր հավաքվել էին Ղազախի զորասյան հրամանատար գնդապետ Իշխանյանը իր թևերի սպաների հետ: Առանց հանգստանալու, Մեպուհը անմիջապես ծանոթացավ ռազմաճակատի դրությանը և Վեքիլովի հետ միասին նոր կարգադրություններ արին վաղվա առաջխաղացությունը շարունակելու համար: Այս խորհրդակցության ժամանակ լուր բերին, որ նաուրցի հակաբոլշևիկյան ուժերի հրամանատար Սոսին, որ մոտ 40-45 տարեկան գյուղացի էր, Շամշադինը բոլշևիկ ուժերի կողմից գրավելուց հետո, այս գյուղացին առաջին իսկ օրից չհանդուրժելով այս հայրենադավ արարքին, անցնում է 140 լավ զինված երիտասարդների գլուխ և լեռներ քաշվում: Շամշադինի ապստամբապետ Բերբերյանը հրամայել է ձերբակալել Սոսիի երեք եղբայրներին, ազգականներին ու բարեկամներին և ապա վառել նրա տունը: Հայրենադավ չարագործի հրամանը իսկույն կատարվում է բացի տունը վառելուց, որ ինչ որ պատճառով հետաձգվում է: Սոսիի խմբում լինում է և մի նաուրցի կին կամավոր՝ Թամարա

Մարտիրոսյան անունով: Այս հայրենասեր հերոսուհին դեռ օրիորդ ժամանակ հայտնի է եղել որպես քաջ կռվող և հեղափոխական, նրա ամուսինը սպանվել էր ապրիլյան կռիվներում, երբ Ադրբեջանի կառավարությունը կամենում էր Հայաստանի դիակի վրայով կապվել քեմալականների հետ: Որբեվայրին, Ադրբեջանի վրա տարած Հայաստանի կատարյալ հաղթանակից հետո նվիրվում է իր մանչ որբերին՝ նրանց պահելու և կրթության դնելու:

Թարսա-չայ կամրջի խորհրդակցության ժամանակ, որին մասնակցում էր նաև Թաուզ-Կալայի /բերդ/ Հայաստանի Կառավարության հավատարիմ մնացած ուժերի պետ Լևոն Բեկը, լուր ստացանք, որ նաուրցիները հարձակվել են բոլշևիկ պաշարակիր սայլերի վրա և խուճապի մատնել Հայաստանի թշնամիներին:

Մոսին հաստատեց այդ լուրը և պատմեց Թամարայի քաջագործությունների մասին, որ արցունք խլեց մեր աչքերից:

Երեկոյան ժամը 9-ին զինվորական խորհրդակցությունը վերջացավ, որի հետևանքով գնդապետ Իշխանյանը և գնդապետ Հարություն Խաչատրյանը պիտի անմիջապես մյուս օր առավոտյան մեկնեյին առաջին դիրքերը:

Փախածների ասելով՝ Ղազախում մեծամասնականների* մեջ տարածայնություններ կան. Ղազախ-Շամշադինից գոռով գաղթեցված ժողովրդի մեծ մասը զոջացել է և ուզում է վերադառնալ, բայց վախենում են պատժվելուց: Հայաստանի թշնամիները այնքան ստոր և խաբեբա են, որ լուրեր են տարածել, որպես թե մեր զորքերը անխտիր կոտորում են բոլորին, բռնաբարում են կանանց և թալանում են տները: Սակայն մնացողները տեսնելով մեր զորքերի եղբայրական վերաբերմունքը դեպի իրենց խաբված արյունակիցները, և այն կարգ ու կանոնը, որ տիրում է մեր զորքերից հետո, լուր են տալիս փախածներին:

---

*բոլշևիկ

-Գ.Ռ.

Հենց այսօր լուր ստացվեց, որ Սև-Քարեցի փախածներից 100 ընտանիք վերադարձան: Սեպուհը մնացյալներին կոչեր ուղարկեց, ինչպես և գաղտնի քարոզիչներ: Մինչև օրս ես բավական ժամանակ ունեի, բայց շտաբում ծություն ստանալուց հետո գործս բավականին դժվարացավ: Աչք փակելու ժամանակ անգամ չունեմ: Սակայն խիղճս հանգիստ է, որովհետև ես մի բանով օգտակար եմ լինում նոր ազատված Հայրենիքիս:

Ես հիմա ավելի հնարավորություն ունեմ շտաբի ամեն մի գաղտնիքը իմանալու, մանավանդ, որ շտաբում հերթապահություն էլ եմ անում: Բացի այդ, Սեպուհը ինձ առանձնապես թույլատրել է ամեն մի գրության, հեռագրի, ռազմական հաղորդագրության հետ ծանոթանալու, որպեսզի կառողանամ նյութեր ունենամ մեր ապագա պատմության համար: Ես ու Սեպուհի համհարզ Թամրազյանը միասին ենք ապրում, ու չկա մի գաղտնիք, որ նախ նա ու ես չիմանանք և ապա հրամանատարը: Միայն մի բանից ես ու նա շատ ենք նեղանում, այդ այն է, որ համարյա միշտ քաղցած ենք մնում: Սեպուհի անձնական մի քանի զինվոր, որոնց հետ ենք ճաշում և պարեն ստանում, այնքան անբարեխիղճ են, որ մեր բաժնի պարենը ևս սպառում են, առանց մեր մասին մտածելու: Մենք էլ ամաչում ենք ստամոքսի համար ամեն անգամ կռիվ անել, դալբաբալադ բարձրացնել:

Սերջանը ու Ծաղիկյանը հեռու մի տանն են ապրում, բայց բոլորս էլ մի տանն ենք ճաշում: Չնայած հաճախակի կրկնվող անպարենությունների, այնուամենայնիվ ուրախ ենք ապրում, և ժամանակը ձանձրալի չի անցնում:

Զինվորների մեջ առհասարակ այն կարծիքն է տիրում, որ շտաբում ապրողները հրաշալի են ապրում, բայց ողորմելիները չգիտեն, որ ամենայն օր կիսաքաղց ենք մնում: Բայց պետք է խոստովանել, որ նրանց

կարծիքը մասամբ սխալ չէ, ուրիշ անբարեխիղճ շտաբները, որոնք ռուսական չինովնիկական ակնարկով են նայում ռազմական այս կարևոր օրգանի վրա՝ ապրում են ավելի լավ, քան կարելի է: Ե՛րբ պիտի, վերջապես, մենք կարողանանք ռուսական հին կարգերից մնացած այլասերված սպայությանը դուրս շարտել մեր բանակից, և փոխարինել նրանց հայրենասեր, նոր մտքերով ու հայացքներով օժտված սպայություններով, որ կանգնած լինի հայ հեղափոխական ժողովրդի պետական դիրքի վրա:

Ցավն այն է, որ մեր սպայության ճնշող մեծամասնությունը Հայաստանի անկախությունը համարում է մի անցողական շրջան և նրանք՝ այդ ստրկամիտները, օրից-օր սպասում են, որ ռուսը գա և տիրե մեր երկրին:

Եթե սպայությունը այդպիսի տրամադրություն ունի, էլ ի՞նչ մեղադրելու բան է մնում հասարակ զինվորին, որ վեց տարվա անընդհատ կռիվներից, զրկանքներից ձանձրացել է և ուզում է «տուն» գնալ, ինչպես մի ժամանակ բոլշևիկներն էին քարոզում, երբ դեռ զինամուլ Գերմանիան վերջնականապես չէր ջախջախվել:

Ուշ գիշեր է, առանց այն էլ շատ հոգնած եմ, վեր կենամ քնեմ:

Քնել, բայց ինչպես քնեմ, քանի որ Ղազախ-Շամշադինի ամբողջ ռազմաճակատների հեռախոսների և հեռագրաթելերի ցանցը այժմ Իջևանն է և բոպե չի անցնում, որ նոր հաղորդագրություններ չբերեն և չգարթնեցնեն Թամրազյանին և ինձ:

Իջևան, 28 հունիսի

Ռազմաճակատի բոլոր ուղղություններից եկած հաղորդագրությունները զեկուցում են, որ այս գիշեր անցել է հաջող. Իջևանի գորաճակատում թշնամին երևաց Ռևազլուի հյուսիսային ժայռերի վրա: Այսօր գնդապետ Իշխանյանի զորասյունը, շարժվելով Շամշադինի վրա, գրավեց Լալա քենդ գյուղը:

Գնդապետն իր, Մանևի և Տիմչենկոյի /կարդալ Դեմչենկո - խմբ./ զորաճակատներից տեղեկություններ չունի:

Ղազախ-Շամշադինը գրավելու համար մեր ուժերը հետևյալ կերպով են դասավորված:

Գնդապետ Իշխանյանի զորամասի մի զորասյունը, որպես ձախ թև գնդապետ Խաչատրյանի ղեկավարությամբ շարժվում է Իջևանից Սարամ-Սախլու սարի վրայով Թաուզ-կալա: Գյոլ-Բինտից, միջին թևը, գնդապետ Հակոբյանի գլխավորությամբ առաջանում է Կարաուլչի լեռան վրայով դեպի Ղարա-Ղայա և աջ թևը Գնդապետ Մանևի հրամանատարությամբ Կուլալիի վրա:

Տիմչենկոյին խնդիր է տրված պաշտպանել Ադրբեջանից մեր սահմանը և ապահովել մեր զորամասերի աջագույն թևը:

Համհարզ Թամրազյանը ասում է, որ ուժերի այսպիսի դասավորումն լավագույնն է թշնամուն մի քանի օրվա ընթացքում ջարդելու համար: Կեսօրից հետո Շամշադինից հաղորդում են, որ Մանևի զորամասերից մեկը երկու զորասյուն Մուրգուզ լեռից, իսկ մյուսը Խոնգուբկատ գետի հոսանքով շարժվեցին դեպի Զիմովկա-Ղարաղայա: Դեռ չհասած Զիմովկա՝ աջ զորասյունը գնդակոծվում է Ադրբեջանից մեր սահմանն անցած թափառաշրջիկ հրոսակների կողմից: Կարճ կովից հետո, վերջիններս ցրվում են և Մանևի զորասյունը շարունակում է իր առաջխաղացությունը: Մյուս զորասյունը չհանդիպելով թշնամու դիմադրությանը հասավ իրեն ցույց տված գիծը՝ Կարաուլչի լեռան մոտ:

Ամեն օր նորանոր վերադարձողներ կան, և մեր դեմ կովող զինվորները, որոնք գալիս են և զինված, և անզեն, ով ինչպես կարողանա, որոնք փառավոր ապացույցներ են, որ Հայաստանի գոյությանը սպառնացող թշնամիները բարոյական և ռազմական մեծ պարտություն կրեցին, և սա առաջինը չէ:

Շտաբում առանձնապես կարևորություն են դարձնում ժողովրդի տրամադրությանը, քան թշնամու ուժերի, որվհետև տեղացի ապստամբները մեզ ավելի են վնասում, քան բուն ինքը թշնամին: Այսօր շտաբում հերթապահությունը Ամիրյանին լինելով՝ Թամրազյանը, Ծաղիկյանն ու ես ճաշից հետո գնացինք թուր ուտելու մի քանի տեղացիների հետ, որը շատ ուրախ անցավ: Իջևանցիները շատ անհյուրընկալ և անկիրթ են, նրանց դեմքերից կարծես ժահր է կաթում, աշխուժություն և եռանդ նրանց մեջ մեռել է: Տեղացիները բացատրում են նրանով, որ ժողովուրդը քաղցած է, թալանված և սարսափահար եղած «բոլշևիկ» կոմունիստներից, որոնք Իջևանից նահանջելով միայն տխուր հիշողություններ են թողել:

Իջևան, 29 հունիսի

Ռեզոլուցիայից երկու գերիներ բերվեցին Իջևան, որոնց հարցաքննեց ինքը՝ հրամանատարը: Նրանք կծկտուր տեղեկություններ տվին. ճնշված էին հոգեպես և դողում էին ողորմելիները՝ կարծում էին, որ մենք էլ կարմիրների պես մարդու վրա նայում ենք որպես մի անշունչ առարկայի վրա, որի հետ կարելի է խաղալ «գնդակահարի» դաժան բառով: Իմ մեջ և ավստասնք և առհամարանք առաջացրեց դրանցից մեկը՝ դարաբաղցին, որոնց գոյամարտի համար դատարկվեց առանց այն էլ ոչ հարուստ մեր պետական գանձարկղը և ոչնչացան մեր լավագույն ուժերը: Մի ժամանակ մենք Ղարաբաղը համարում էինք մեր հանրապետության շեյթանը, որ շարունակ ծառայում* էր դավադիր Ադրբեջանի դեմ, երբ վերջինս ամեն անգամ փորձ էր անում նվաճել այդ լեռնական հերոս ժողովրդին և միանալ մեր դարավոր թշնամի Տաճկաստանի հետ: Մակայն, ավաղ, մեկիքների այդ դավաճան ծննդավայրը իր կաշին փրկելու համար, ապերախտորեն բաց արավ Ղարաբաղի պողպատե դռները ռուս մի քանի հարյուրանոց զորամասի առաջ և այժմ, միացած նրանց, արշավ է սկսել իրեն սնուցող մոր՝ Հայաստանի վրա:

* _____ ընդվզում- _____ Գ.Ռ.

Երջանիկ է ռուս ժողովուրդը հայի պես կույր սիրող և կույր հետևող ունենալու համար: Այսօր լուսաբացին Իջևանի զորաճակատում խռովարարները հարձակման դիմեցին գնդապետ Իշխանյանի զորամասի վրա Լալաբենդի մոտ, Դիտիվանքի / հավանաբար Դադիվանքն է -Գ.Ռ./ և Զինովկայի կողմից: Երկու ժամվա կովից հետո մեր զորամասերը հակահարձակման դիմելով, թշնամուն ետ շարտեցին դեպի Ղազախ: Մենք ունենք մի սպանված: 12 ժամին մեր զորամասերը Կարմիր քարին մոտենալիս սկսում են հետապնդել թշնամուն, մեր ուժերը շարժվում են Օձաքար լեռան ուղղությամբ:

Իջևան, 30 հունիսի

Գնդապետ Իշխանյանը հաղորդում է, որ Կարմիր քարը գրավելուց հետո 2 ժամին մեր պահակախումբը ինքնակամ թողնելով Օձաքարը եկել է Լալաբենդ գյուղը: Օձաքարում թշնամին ունի չորս հարյուր մարդ և չորս գնդացի:

Հակառակորդը պատկառելի ուժեր է կենտրոնացնում Դիտիվանքում, ուր կա 2 գնդացի: Ապստամբները այդ ուղղությամբ հրացանային և գնդացրային ուժեղ կրակ են բացել մեզ վրա՝ միաժամանակ երևան հանելով հեծելազորը: Չստուգված լուրերին նայած, բոլշևիկները պատրաստվում են թաթարների հետ միասին անցնել մեր սահմանը: Գերիները պատմում են, որ Բաքվում բոլշևիկները 400 հոգուց մի զորամաս են կազմակերպել, որից մի մասը ուղարկել են մեր դեմ, իսկ մյուսը ուրիշ ճակատներ: Սարամ Սախլուի շրջանում և Թաուզ-Կալայի վրա շարժվող մեր զորամասերից հաղորդագրություն է ստացվել, որ 29 հունիսի, 3 ժամվա կովից հետո մերոնք գրավել են Թաուզ-Կալան և Չինչինը: Թշնամին նահանջելով թողել է 25 դիակ, որոնց թվում երկու թուրք և մի փչացած հին սիստեմի թնդանոթ, որը մենք էինք թողել նահանջելիս:

Նաուրի կոիվների ժամանակ, հերոսաբար կռվելով, ծանրապես վիրավորվել է Թամար Մարտիրոսյանը: Կարգադրված է նրան տեղափոխել Իջևանի հիվանդանոց: Մյուս ճակատներում նշանակալից ոչինչ չկա:

Իջևան. 1 հուլիսի

Խռովարարները գնդապետ Մնացականյանի ղեկավարությամբ իրենց ուժերը կենտրոնացնում են Աչասուի և Սև քարի ուղղությամբ, որպեսզի անցնեն մեր թիկունքը, բայց նրանց չի հաջողվի այդ անել, որովհետև մեր շեշտակի հարվածները դեռ նրանց շշմեցրել է: Գնդապետ Խաչատրյանի գորասյունը շարժվում է Թաթլու գյուղի վրա: Շամշադինում մեր ձախ գորասյունը 15 ժամին գրավեց Ղարաղայան, ուր մնացել են միայն մի քանի ընտանիք:

Աջ գորամասը շարժվեց Ղարաղայայի աջ ուղղությամբ, ուր այսօր վաղ առավոտյան կոիվներ են տեղի ունենում, իսկ ձախ գորասյունը առաջանում է Չորաթան գյուղի վրա:

Նաուրցի կին կամավոր Թամար Մարտիրոսյանը, որ վերջին կոիվներում հերոսաբար կռվել էր և վիրավորվել կրծքից ծանրապես, այսօր առավոտյան դեմ մեռավ Իջևանի հիվանդանոցում:

Հրամանատար Սեպուհը կարգադրեց զինվորական մեծ շուքով թաղել Հերոսուհուն: Եվ այդպես էլ եղավ: Նրա որբերի խնամատարության, կրթության հոգսը մեր կառավարությունը վերցրեց իր վրա:

Եզակի դեպք է այս կնոջ հերոսությունը մեր երկու տարվա պետական գոյամարտի մեջ՝ բարոյական մեծ ապտակ մեր ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ և ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ թե ներքին, թե արտաքին թշնամիներին, որոնք ուզում են իրենց անարգ ոտքերով պղծել մեր Մայր երկրի անձեռնմխելի հողը:

Այստեղ կարևոր է հիշել Նաուրում կատարված մի ուրիշ դեպք, որ նույնքան կարևոր է: Նաուրը բոլշևիկների կողմից գրավելու ժամանակ տեղացի կույր աշուղը արհամարանքով է խոսում դավաճանների և հարգանքով՝ հայրենի կառավարության մասին: Ապստամբապետ Բերբերյանը սաստում է աշուղին, որ սա զգույշ լինի, բայց ժողովրդական երգիչը հանդուգն պատասխան է տալիս և մեղադրում դավաճան Բերբերյանին «վարժապետ», որի հրամանով սպանվում է աշուղը:

2 հուլիսի

Այս առավոտյան ժամը 8-ին գնդապետ Իշխանյանի գորամասը հարձակման է դիմել Օձաքարի վրա: Շամշադինի առաջխաղացությունը նույնպես հաջող է ընթանում: Կոտիքենդի և Բուրանայի շրջանում բոլշևիկները ուժեղ պրոպագանդա են մղում, բայց քանի գրոշ արժի նրանց քարոզը, երբ ամեն տեղ ուժն է հաղթողը: Հենց հիմա տեղեկություն ստացվեց, որ գնդապետ Իշխանյանը համառ կռվից հետո գրավեց Օձաքար կոչված անառիկ բարձրունքը: Թշնամին ունեցել է երկու գնդացի, որ անդադար գործելիս են եղել:

Մեր բռնած գերիները պատմում են, որ դարաբաղցիները թողել փախել են՝ չուզենալով կռվել Հայկական Հանրապետության դեմ: Երեք օրվա համառ և կատաղի կռվից հետո, Շամշադինի մեր գորամասերը, ջարդելով թշնամուն, քշել են նրանց Ադրբեջան: Գյուղացիները չեն փախել, իսկ հեռացողները ամեն օր ծածուկ փախչում գալիս են իրենց տները:

Ղազախ-Շամշադինի ազգաբնակչությունից Սեպուհը երկու բան է պահանջում, նախ զինաթափ լինել և ապա հանձնել բոլոր զենքի ընդունակ երիտասարդներին որպես զինակոչի ենթականեր: Թեև նրանց համար շատ ծանր են այս պայմանները, բայց անխուսափելի:

Ցարդ հայ կառավարությունը զինում էր տեղական բնակչությանը, որովհետև Ադրբեջանի վտանգ կար, սակայն այժմ այդ վախը չկար և մեր հիմար գյուղացիությունը չիմանալով իր զենքը գործածել, դարձրել է այն մեր դեմ: Ինքնապաշտպանության հարցը պետք է վերացնել և դարձնել այն պետական, որովհետև

մենք հիմա այնքան ուժ ունենք, որ կարող ենք ամեն մի քաղաքացու կամ համայնքի կյանքը, գույքը ապահովել: Իմ կարծիքով, Հայ կառավարությունը մեծ սխալ է գործում, թողնելով ազգաբնակչությանը զինված մնալ: Դրանք շատ շուտով կարող են կույր գործիք դառնալ մեր երդվյալ թշնամիներին, ինչպես այդ ապացուցեց Ղազախ-Շամշադինի վերջին ապստամբությունը:

Իմ օրագրից շեղում կատարած չեմ լինի, եթե արձանագրեմ, որ հենց հիմա, երբ ես գրում եմ, Սեպուհը լսում է մի մոլոկանի գանգատը: Նա հայտնեց, որ պաշարակիր զինվորները սպանել են երեք մոլոկանի, որպեսզի ընդմիջտ «պետականացնեն» նրանց սայլերը: Վերին աստիճանի սիրտս վրդովվեց. մի թե մեր զինվորները կարող են այդպիսի անգթություն գործել ռուսի վերաբերմամբ, բայց մյուս կողմից բանականության սառը դատողությամբ գալիս եմ այն եզրակացության, որ մեր զինվորը կամաց-կամաց փորձով գալիս է այն համոզման, որ ռուսի դեմն էլ կարելի է զենք գործադրել, եթե սա թշնամանք ունի դեպի մեր անկախությունը: Սակայն այս պատճառաբանությունը չի կարող հանգստացնել խիղճս, մենք պետք է շատ զգույշ վարվենք և այնպես հեշտորեն չխաղանք ամեն մի քաղաքացու կյանքի հետ: Մոլականների ընկճվածությունն ու հալածանքը ինձ հիշեցնում է այն լուծը, որ մենք տանում էինք Տաճկաստանի տիրապետության ժամանակ: Բայց Թամրազյանի կարծիքով, այդպիսի դեպքերը անխուսափելի են պատերազմական գործողությունների ընթացքում:

3 հուլիսի

Մեր առաջխաղացությունը բոլոր ուղղությունների վրա հաջող է ընթանում: Գյուղացիները խմբերով և զինված, և անզեն գալիս հանձնվում են, խորապես ափսոսանք արտահայտելով, որ իրենք պարզապես խաբված են և գործիք են դարձել մի քանի սրիկաների ձեռքը: Նրանցից մեծագույն մասը զարմանք է հայտնում, որ հայ կառավարությունը հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձրել այս երկու վտանգավոր շրջանների վրա:

Կառավարության ուժը, հեղինակությունը կենտրոնից դուրս գալով մինչև ծայրագավառները հասնելը այնքան է թուլացել, որ կառավարությունը մի ամիս է ինչ ստիպված կռիվ է մղում իր իսկ տերիտորիայում իր համարումը վերականգնելու: Մա պարզապես անփութության հետևանք է, սակայն յուրաքանչյուր անհոգություն, եթե մեզ վրա թե տնտեսապես, և թե մարդկային զոհերով այսքան սուղ նստի, մենք կարճ ժամանակում լուրջ վտանգների առաջ կկանգնենք: Գնդապետ Իշխանյանի զորամասը գնդապետ Խաչատրյանի զորայան աջակցությամբ շարունակում է առաջխաղացությունը: Ըստ փախածների տված տեղեկությունների՝ խռովարարների մեծ մասը ուզում է մեր կողմն անցնել: Նրանց շատ վատ են կերակրում և նրանց շարքերում մեծ դասալքություն կա: Լալաքենդի վրա հարձակվող խռովարարներին, կռիվների ժամանակ, ղեկավարելիս է եղել փոխգնդապետ Մնացականյանը: Կովից հետո 100 դարաբաղցիներ փախել են Գանձակի խորհրդային գնդից, բայց հայտնի չէ, թե ուր: Խռովարարների մյուս գլխավորները՝ Բերբերյանը, փոխգնդապետ Տեր-Սարգսյանը Շամշադինից փախել են Ադրբեջան:

4 հուլիսի

Գնդապետ Խաչատրյանի զորայունը այսօր առավոտյան ժամը 9-ին գրավեց Թաթլու գյուղի հյուսիսային բարձրունքը, խռովարարները տեսնելով մեր նրանց շրջապատելու փորձը, փախան Ադրբեջան: Գյուղից փախած ազգաբնակչությունը վերադարձավ: Կլիշքենդի և Չախմախլուի կողմից բոլշևիկ կոչված տականքները թվով մոտ 100 մարդ հարձակվեցին Սև քարի վրա տեղացիների օգնությամբ և նեղեցին մեր սահմանապահ փոքրաթիվ զորախմբին, բայց մեր հակահարձակումով դրությունը վերականգնված է: Փախածների ասելով, խռովարարները հիասթափվելով բոլշևիկներից ուզում են թողնա՞նք անցնել մեր կողմը: Նույն պատանդների ասելով, Աղստաֆա-Ղազախ են եկել 600 հոգի հայ և թաթար բոլշևիկներ, որոնք հայտնել են, որ իրենք հայերի դեմ չեն ուզում կռվել: Թաուզի հետ հաղորդակցությունը կտրված է, որի պատճառով Մանսի զորամասից տեղեկություն չեն ստացել: Հրամանատարը Ղազախ-Շամշադինի գյուղացիության և մեր դեմ կռվող հայ զինվորների անունով կոչեր գրել տվեց և մեր գործակալների միջոցով ուղարկեց Ղազախ: Կոչերը գրված են սրտառույշ

խոսքերով և պարզ լեզվով: Նրանց մեջ ասված է, թե հայ հեղափոխական ժողովուրդը այսքան տարի միլիոնավոր զոհեր տալով և գերմարդկային ջանքեր թափելով՝ հազիվ կարողացել է ազատվել բարբարոս Տաճկաստանի և նույնքան բռնակալ Ռուսաստանի լծից և ստեղծել Հայաստանի Հանրապետությունը, որ նոր միայն սկսել է ազատ շունչ քաշել և ապահովել իր սահմանները արտաքին թշնամիներից և հանկարծ նոր վտանգների առաջ է կանգնում, շնորհիվ մի քանի դավաճան հայերի, որոնք ամեն կերպ ուզում են ոտնակոխ անել ԱԶԱՏ ԵՎ ԱՆԿԱԽ Հայաստանը: Կոչերը վերջանում են ներման խոստումով, որովհետև մեր ստացած ստույգ տեղեկություններին նայած, մեր դեմ գործողների մեծագույն մասը չի գալիս և չի հանձնվում նրա համար միայն, որ դավաճան ստոր հոգի հայ բոլշևիկ պարագլուխները հավատացրել են միամիտ հայ ժողովրդին նույնքան պարզամիտ զինվորներին, որ իբր թե հայ կառավարությունը կոտորում, ջարդում և բռնաբարում են անխտիր բոլորին: Սակայն ի մեծ զարմանք և ցավ այդ հայրենադավ «հայ կոմունիստներին» ժողովուրդ առանց մեր կոչերը ստանալու կամաց-կամաց վերադառնում է, զինաթափ է լինում և հանձնում է զորակոչի տարիքի մեջ եղած երիտասարդությանը: Մինչ մեր գործերը Ղազախ-Շամշադինում այսպես հաջող են ընթանում, Ղարաբաղից և Զանգեզուրից տխուր, շատ տխուր լուրեր են հասնում մեզ: Ղարաբաղը արդեն վաղուց է, որ ընդունել է Սովետական իշխանությունը, որտեղ լցված են սովետական գործակալներով և քարոզիչներով: Սովետական իշխանության դավերը վերջապես ընկճեց Ղարաբաղը, որ երկու և կես տարի չարբապղծվեց Գերմանո-Թուրքական-Ադրբեջան կանոնավոր զորքերի և խուժանի ներխուժումով:

Սակայն մեր շտաբում այն կարծիքն է տիրում, նրանք ավելի շուտ այդ միջոցով օգտագործեցին սովետական իշխանությունը, վերջնականապես հարվածելու «Մուսավաթ» դավադիր կառավարության վերջին մնացորդներին, որոնք Գանձակում և Շուշիում փորձեր արին վերականգնելու իրենց դիրքն ու իշխանությունը: Եթե մեր ենթադրությունները ճիշտ են՝ նրանց արածը ռազմական մի ճարպիկ խաղ է, իսկ եթե մենք սխալվում ենք, ապա Ղարաբաղին կարելի է ասել, «Ահա մի լեռնական ժողովուրդ, որ մեր պատմության մեջ չտեսնված ապերախություն և անօրինակ դավաճանություն գործեց հանդեպ իր ազատասեր արյունակիցների, որոնք նորանոր հաղթանակներ են տանում և Օլթիի և Կաղզվանի և Շարուր-Նախիջևանի ուղղությամբ»: Մեր կրծքի վրա սնված այդ լեռնական օձը, որին մենք տաքացրինք մերկ մնալով, որին կերակրեցինք սոված թողնելով հայ ժողովուրդը և որի գոյության պահպանման համար հազարավոր թանկագին կյանքեր շարտեցինք մահվան գիրկը, այսօր նա խայթում է մեզ մեր ետևից և իր ժայթող թույնը կաթեցնում է Հայաստանի սրտում, ցանականալով սրա վայրկենական մահը:

Ցավալին այն չէ, որ Ղարաբաղը առանց մի գնդակ արձակելու կամովին իր վիզը մեկնում է սովետական յուրահատուկ լծի տակ, այլ այն, որ նա խաղալիք դարձած սովետական բռնակալներին և աշխարհակալներին՝ զենքի ուժով շարժվում է Զանգեզուրի վրա, նրան ևս փաթաթելու իր չարաբաստիկ բախտը: Տեսնենք վերջինս ի՞նչ վերաբերմունք ցույց կտա սովետական «ծիծեռնակներին»: Ասենք, ի՞նչ կարելի է սպասել Զանգեզուրից, չէ՞ որ սա Ղարաբաղի քույրն է և պակաս սև էջեր չի կազմել մեր հնագույն պատմության մեջ:

5 հուլիսի

Հուլիսի առանձին նշանակալից էջ է կազմում իմ արյունոտ օրագրի մեջ, որովհետև այսօրվանից Ղազախ-Շամշադինի Սովետական-Ծապլվարյան իտեղկատակության երկրորդ արարվածը վերջացավ մեր թշնամիների կատարյալ պարտությամբ և մեր զորամասերի փառավոր հաղթությամբ: Գուցե երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ և տասերորդ արարվածներ ևս սկսվեն, բայց թող լավ իմանան «Ծապլվարյան կոմունիստները», որ այդ արարներն էլ պիտի վերջանան իրենց ողբերկական մահով:

Այսօրվանից Ղազախ-Շամշադինը երկրորդ անգամ վերջնականապես մաքրվեց «բելշևիկ» կոչված անկոչ տականքներից, որոնք սարսափահար փախան Ադրբեջան: Քշվելով մեր սահմաններից, բոլշևիկները մի պատվիրակություն են ուղարկել գնդապետ Խաչատրյանին հետևյալ պաշտոնական գրությունը հանձնելու մեզ.

Դաշնակցական Հրամանատարություն, Հայկական զորամասերը անցել են Ադրբեջանի սահմանը և գրավել «Կեյնախ-գշլուխ, Կոզնա-գշլուխ»: Ռուսաստանի սոցիալիստական-դաշնակցական խորհրդային հանրապետության զորքերի հետ ընդհարում ունենալուց խուսափելու համար առաջարկված է Հայկական հրամանատարությանը անմիջապես մաքրել վերոհիշյալ գյուղը և քաշվել Հախում, հակառակ դեպքում Հանրապետությունը ստիպված կլինի զենքի ուժով ստիպելու Հայկական զորամասերին քաշվելու սահմանից:

Գանձակի	շրջանի	զորքերի	հրամանատար՝	Վելիկանով.
Գանձակի	շրջանի	արտակարգ	կոմիսար՝	Էֆենասև.
3 հուլիս II 2157				

Մենք պատասխանեցինք. -

«Վերոհիշյալ գյուղը մենք չենք գրավել և ոչ մի զորամաս սահմանը չի անցել: Մենք գրավել ենք միայն Տավախթունիս լեռը, որտեղից խռովարարները ուժակոծում էին մեր զորքերին, և մենք այդ լեռը չենք կարող թողնել, որովհետև սահմանի գիծը անցնում է նրա գագաթից»

Նամակատուփի վրա մակագրված «Դաշնակցական հրամանատարություն» խոսքերի համար պատասխանվեց, որ Հայաստանի Հանրապետության մեջ «Դաշնակցական հրամանատարություն չկա, այլ կա հայ ժողովրդական կառավարություն»:

Այս բոլորից հետո պատասխանի մեջ ասված է նաև, որ նման գրություններից և սպառնալիքներից Հայկական հրամանատարությունը և նրա քաջարի Բանակը չեն վախենում:

Այս պատասխանը հաղորդվեց Սպարապետին ի գիտություն:

Մեր հետախույզները հուլիսի 3-ին բռնեցին հայտնի խռովարար Վասիլի Ծատուրյանին, որ փախչելու փորձ անելիս սպանված է: Այստեղ չեն կարող զգվանքով չարձանագրել, որ և մենք, և բոլշևիկները մի անազնիվ ձև ունենք ծանր հանցագործներին պատժելու համար: Նախօրոք որոշվում է սպանել և ժողովրդին չգրգռելու համար հայտարարում են «փախչելիս սպանվեց»:

Վերջնականապես պարզվեց, որ Շամշադինում մենք խռովարարներից խլել ենք ութ գնդացի, որից չորսը «Կոլտ», իսկ մնացածը «Լուխ» սիստեմի:

Շամշադինում գնդապետ Մանևր Ադրբեջանի սահմանապահ զորամասերի պետից ստացել է մի գրություն, որով պահանջել է չանցնել սահմանը, այլապես կդիմեն միջոցների:

Վախկոտ նապաստակներ բոլշևիկները, նրանք տեսնելով, որ բոլոր ճակատներում ջարդվեցին, սկսել են ամեն կողմից սպառնական գրություններ ուղարկել: Եթե դուք իրոք այդքան քաջ եք և կտրուկ, Ձեր թղթի կտորների և դատարկամիտ խոսքերի փոխարեն պիտի մեզ հետ խոսեին Ձեր թնդանոթները: Դուք այնքան անազնիվ և ուխտադրուժ եք, որ եթե ձեր ձեռքից զար ոտնակոխ անել մեր և մեզ նման ուրիշ ազգերի անկախությունը, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէիք առնի ձեր սև ծրագրերն իրագործելու: Մենք վաղուց ենք ճանաչում Ձեզ և Ձեր տված «ազնիվ» խոսքերի իմաստը:

6-7 հուլիսի

Այս երկու օրը ռազմաճակատներում համգիստ էր, գյուղացիները վերջնապես վերադարձել են իրենց գյուղերը: Ղազախ-Շամշադինի շրջանում կյանքը մտել է իր սովորական հունը: Մովն է իշխում ամեն տեղ, և կառավարությունը խիստ միջոցներ է ձեռք առնում արտակարգ օգնություն հասցնելու ժողովրդին:

Այս վայրիվերումների ընթացքում ժողովրդի առանց այն էլ քայքայված տնտեսությանը ծանր հարված հասցվեց: Պատերազմող կողմերը, իրար ձեռքից խլելով հավաքված անասունները, որ ժողովրդին է համարում են պատերազմական ավար: Իհարկե հայ կառավարությունը հնար եղած չափով վերադարձնում է խլված անասունները և թալանված գույքը: Բայց, այնուամենայնիվ, տուժողների թիվը շատ է: Եթե հաշվելու լինենք ժողովրդի և կառավարության վնասը, տասնյակ միլիոնների է հասնում: Մեկ կողմից խորհրդային Ռուսաստանը հաշտության բանակցություններ է վարում Մոսկվայի մեր ներկայացուցիչների հետ Լևոն Շանթի Նախագահությամբ, մյուս կողմից այդ նույն Ռուսաստանը ստորերկրյա խլուրդային աշխատանք է կատարում մեր հանրապետությունը ներսից պայթեցնելու: «Ընկեր» Լենինը, որ մի ժամանակ բողոքում էր ամեն տեսակ քաղաքականության և գաղտնի դաշնակցությունների դեմ, այսօր նա մեր և Վրաստանի դեմ նույն ստոր դիվանագիտությունն է վարում: «Սոցիալիստական Ռուսաստանը» վաղուց գաղտնի դաշն է կռել հետամնաց և հակահեղափոխական Տաճկական ուժերի հետ, կովելու իբր թե իմպերիալիստ Անտանտի դեմ, բայց փաստորեն այդ դաշինքը ուղղված է հայ ժողովրդի և Վրաստանի դեմ:

Երկու ամսից ավել է, որ Շանթը չի կարողանում վերջնականապես հաշտության բանակցությունները վերջացնել և հաշտություն կնքել: Նա ամսի մեկին Մոսկվայից հեռագրում է, որ Մովետական Ռուսաստանը Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Շարուր-Նախիջևանը վիճելի է համարում և հաշվում Ռուսաստանի անբաժանելի մասը, մի պահանջ, որ ոչ ավելի ոչ պակաս անում էր Ադրբեջանի նախկին կառավարությունը, բացի այս, նրանք, ի մխիթարություն մեզ, պատրաստակամություն են հայտնում միջնորդի դեր ստանձնել Քեմալի և մեր միջև Տաճկահայաստանը կցելու մեր հանրապետությանը՝ առանց որոշելու նրա սահմանները:

«Իսկական Ռուս Կոմունիստները լավ են տրամադրված դեպի Հայաստանը և երբեք միտք չունեն ոտնատակ անելու մեր անկախությունն ու ազատությունը», ասված է հեռագրում, բայց չարամիտ հայ բոլշևիկների խորհրդով և ցուցմունքներով հաշտության բանակցությունները ձգձգվում են և մեր սեփական հողամասերը վիճելի են դառնում: Ուղղակի ապշեցուցիչ է հայ կոմունիստ կոչված տականքների թշնամական վերաբերմունքը հանդեպ այն ժողովրդի, որի ծոցից վիժել են և այն հողի, որի վրա մեծացել են:

Միամիտները միայն կարող են հավատալ, որ Ռուսաստանը իբր թե լավ է տրամադրված դեպի մեզ, նա վիճելի համարելով այդ խոշոր գավառամասերը, նպատակ ունի ձեռք գցել Զուլֆա-Թավրիզ երկաթուղագիծը և սոցիալիստական վերարկուի տակ շարունակել ցարական Ռուսաստանի նախքին իմպերիալիստական քաղաքականությունը, այն է՝ ազդեցության շրջան ստեղծել Պարսկաստանում և վերջինս դարձնել առևտրական անբարբառ շուկա ընդդեմ անգլիական առևտրական ծավալման:

Մյուս կողմից, օղակելով Հայաստանը տերիտորիալ տեսակետից և գրկելով նրան Պարսկաստանի հետ առևտրական հարաբերության հնարավորությունից, կամաց-կամաց և աստիճանաբար հայ վասակների առաջնորդությամբ տիրել նրան: Ահա Ռուս կոմունիստների իսկական ծրագիրը:

Այն, թե Ռուսաստանը նպատակ ունի համաշխարհային հեղափոխություն բռնկել Ասիայում և տարածել այն Եվրոպայում դատարկ ուտոպիաներ են ու դրանց կարող են հավատալ միայն ու միայն «տիրացու վարժապետներ» հայ նորակնունք կոմունիստները, որոնց բերանից դեռ կաթնահոտ է գալիս և որոնք այնքան ծանոթ են և հասկանում են Մարքսի վարդապետությունը, որքան էս հասկանում են հեթանոսական լեզուն:

Մեկ խոսքով, էս չեմ հավատում այդ սոցիալիստական հեղափոխությանը, որ գալիս է տգետ Մոսկվայից և նպատակ ունի անցնելու լուսավոր Եվրոպան: Մարդկության այս ծանր լուծը, որ իր ուսերի վրա է վերցրել ֆիզիկապես, մտավորապես տկար, թույլ և անկազմակերպ Ռուսաստանը՝ անկարող է տանել և կրնկնի կես ճանապարհին մեծ հիասթափություն պատճառելով համայն մարդկությանը և հուսահատության դուռը բանալով նրանց համար, ովքեր խելոք և հաստատուն ճամփով գնում էին դեպի այդ բարձրագույն իդեալը՝ նրան հասնելու և նրանից օգտվելու:

Ռուսաստանը կրնկնի իր խելագար պայքարի մեջ, և մենք պետք է զգույշ լինենք, որ նրա անկման ժամանակ էլ նահատակ չդառնանք:

10 հուլիսի

Երկու ամսից ավելի է, որ համառ և անստույգ լուրեր են պտտվում Ղարաբաղի մասին, որ իբր նա ինքնակամ կերպով բացել է իր անառիկ, լեռնոտ դռները սովետական խուժանի առաջ և ընդունել է սովետական իշխանությունը: Անհետևանք չէին այն տարաձայնությունները: Մեր գլխավոր շտաբի սոված պաշտոնական տեղեկությունները գայիս են հաստատելու այդ լուրերը և փարատելու այն ինքնակամ ենթադրությունները, որ մենք անում էինք:

Մայիսի մեկից սկսած, երբ սովետական Ռուսաստանի հայ կաշառված գործակալները Հայաստանի ամեն ծայրում նկրտում էին պայթեցնելու Հայաստանի Հանրապետությունը, և մեր անվճռական ու բարեմիտ կառավարությունը մի կողմից դբաղված էր այս անգամ գործ ունենալ «սովետական Ադրբեջանի» հետ և մյուս կողմից ճնշել հայ բոլշևիկ կոչվածների դավադրությունները՝ Ղարաբաղը թողնված է եղել երեսի վրա: Հայաստանում կատարված անցքերի ելքին անտեղյակ՝ Ղարաբաղի մեր հրամանատարական կազմը թողնում է Ղարաբաղը, առանց մի գնդակ արձակելու, որովհետև «զգուշանում է» բարդություններից և քաշվում Զանգեզուր նոր դիրքեր գրավելու:

Դրոն, որ նշանակված էր Ղարաբաղի մեր գորամասերի հրամանատար, այդ խայտառակ նահանջը բացատրում է ինֆորմացիայի բացակայությամբ:

Երկու շաբաթ հետո միայն Դրոն տեղեկացնում է իրերի իսկական դրությունը, երբ բանը բանից անցած է լինում: Մի հարցնող լինի Դրոյից, թե ի՞նչ ինֆորմացիայի է սպասելիս եղել պարոն հրամանատարը, երբ իրեն քաջ հայտնի է, որ Ղարաբաղի ինֆորմացիան անկախ կառավարությունից, միշտ հասել է երկու շաբաթից ոչ շուտ. հետևաբար, սպասել առանձին կարգադրության և նոր միայն կովել Հայաստանի անկախ տերիտորիան ոտնատակ անող սովետական փոքրաթիվ գորքերի դեմ, նշանակում է թույլ լինել, վախկոտ և ոչ վճռական:

Բայց շան գլուխը թաքնված է եղել ոչ թե ինֆորմացիան ուշ ստանալու մեջ, այլ մի հայ գորավարի այլասերված ռուսասիրության մեջ:

Ստույգ տեղեկություններ կան, որ Դրոն ասել է՝

— Ռուսների դեմ դեռ գնդակ արձակած չկամ:

Եթե մի գիտակից գորավար այդպես է տրամաբանում, ապա էլ ինչու մեղադրել հասարակ զինվորին: Մուտ է, որ ասում են թե պատմությունը մեզ միշտ դավաճանել է, ընդհակառակը պատմությունը շարունակ մեզ հետ է եղել և միշտ էլ նպաստավոր հանգամանքներով: Մենք ինքներս ենք, որ մեզ ստոր կերպով գիտակցաբար թե անգիտակցաբար դավաճանել ենք:

Հայ ժողովուրդ, դու այնքան տկար զճեր ունես, որ ես որպես քո ծոցիժ ծնած զավակ հիանում եմ և միաժամանակ հիասթափվում, երբ նայում եմ քո ախտավոր պակասությունների վրա, որոնց կարծես թե փայփայում ես ու խնամում: Քո հոգեկան լավ զճերը և արհամարելի պակասները եթե կշռելու լինենք, դու կախված կլինես դատարկության մեջ տխուր հիշողություններով:

11 հուլիսի

Մի քանի օրվա եռանդուն պատրաստություններից հետո, այսօր առավոտյան մեր Ղամարլուի գորամասը հարձակում սկսեց Բեյուք-Վեդիի վրա երեք գորասյուններով: Աջ գորասյունը փոխգնդապետ Ալեքսանյանի ղեկավարությամբ շարժվել է Արաքսից մինչև երկաթուղագիծը ներփակաբար: Միջին գորասյունը գնդապետ Ղասանբաշյանի գլխավորությամբ շարժվել է երկաթուղու գծից և Բոշ-Բարան

լեռան վրա ձախ ուղղությամբ Բեյուք-Վեդիի վրա, իսկ Մարտիրոսի ձախ գորսայունը շարժվել է Աղասի Բեկլուի վրա:

Այսօր անդադար կռիվներ են տեղի ունենում, որոնք կատաղի բնույթ ունեն: Քաջալերված անցյալ տարվա հաղթություններից Բեյուք-Վեդիի թուրք-ադրբեջանցի գործակալներն ու սպաները կարծում են, որ ամեն տարի մեկ կլինի, սովոր է ասել ժողովուրդը: Չէ, Բեյուք-Վեդիցիներ, Ջանգիբասարի ամոթալի փախուստից հետո և, մանավանդ, դրանից առաջ Ադրբեջանի սոցիալիստական ավագանում մկրտվելուց վերջը, դուք պիտի տեղի տաք հայ հաղթական Բանակին, որ նպատակ ունի հողամասը մաքրել ձեզ նման դավադիր, ապերախտ և միաժամանակ անհնազանդ տարրերից, որոնք իրենց իրավունք են համարում Հայաստանի հարկի տակ ապրել, բայց չճանաչել նրան:

Անցյալ տարվա մեր մոտ հազար քաջ զինվորի արյունը բողբոջում են, որոնք ընկան ձեր բնական անատիկ գյուղի պատերի տակ և ընկան ոչ թե ձեր քաջության շնորհիվ, այլ մի քանի ապիկար սպաների և գորավարների ինքնավստահ ամբարտավանության պատճառով, որոնք գյուղը հաջող կերպով գրավելուց հետո զինվորներին թույլ են տալիս, որ ծառեր բարձրանան և միրգ ուտեն: Առայժմ մեր առաջխաղացությունը շատ հաջող է ընթանում և մեր զորքի ոգին բարձր է: Այն քաջագործությունները, որ այս մի քանի շաբաթվա ընթացքում կատարեց մեր փոքրաթիվ Բանակը, անօրինակ է մեր պետության պատմության մեջ:

Նկատել տամ, որ մեր ռազմական թաքնված ուժը երևան հանողը Ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր Մինասյանն է: Այս մարդը հեղափոխական մեծ անցյալ ունի, կտրուկ է, անվախ և վճռական: Հենց որ Ռուբենը ստանձնեց զորական նախարարի պաշտոնը, մի այնպիսի փորձանք եկավ մեր դեռ թույլ պետության գլխին, որ եթե մի ուրիշը լիներ, գուցե ամեն բան կորած լիներ. նա առանց գլուխը կորցնելու, կարողացավ մի քանի օրվա ընթացքում տակաճեղների ապստամբությունը խեղդել իր բնի մեջ: Տաճկահայերին, մասնավորապես սասունցիներին ու մշեցիներին, ծանոթ է Ռուբենը, որ մատի մի շարժումով կարող է այդ հերոսական ժողովրդի երիտասարդ ուժերը իր շուրջը համախմբել, որպես ամենավստահելի տարր:

Լինելով փախստական-հեղափոխական՝ նախարար Ռուբենը գլխավորապես իր գործողության կենտրոնը արել էր Մասունը և Մուշի դաշտը. նա լավ է ճանաչում այդ ժողովրդին և սիրում է նրանց: Նույնքան և կարելի է ասել ավելին, ճանաչում է քրդերին, որոնց այնքան գովասանք էր շռայլել իր մի հողվածում, որ ուսումնասիրական փորձ էր քուրդ ժողովրդի բնութագիծը երևան բերելու համար:

12 հուլիսի

Գլխավոր շտաբը հաղորդում է, որ հուլիսի 12-ին վաղ առավոտյան կռիվը վերսկսվում է ավելի կատաղի բնույթ ստանալով, սակայն ժամը 5-ին Բեյուք-Վեդին ընկնում է, և թաթարները, թողնելով ամեն բան, փախչում են Դավալուի ուղղությամբ: Մենք կորցնում ենք 5 սպա սպանված, և 6 վիրավոր, մեր ընդհանուր կորուստը լինում է մոտավորապես 200 հոգի: Թաթարների կորուստը դեռ պարզ չէ, բայց, համենայն դեպս, ասված է հեռագրում՝ մերինից շատ է: Կովի դաշտում թշնամին թողել է 100 դիակ, իսկ վիրավորներին կարողացել է տանել: Այսպիսով Ջանգիբասարից հետո ընկավ Բեյուք-Վեդին, որ արատ էր բերում մեր պետությանը և Բանակին: Այժմ մեր ճանապարհը բաց կարելի է համարել դեպի Նախիջևան, որի համար նույնպես ահագին արյուն ենք թափել: Իմ կարծիքով թաթարները, այդ երկու ամրացած որջերից պոկ գալով այլևս ոչ մի լուրջ դիմադրություն չպիտի ցույց տան մեր խելագար բանակին, որ գնում է հա գնում: Մեր շտաբում այն կարծիքն է տիրում, որ Գայլի Դրունքի մոտ լուրջ կռիվներ կարող են պատահել: Այո, կարող են, եթե թաթարները սարսափահար չփախչեն. ինչպես մենք փախանք Էրզրումից: Եթե մենք դժբախտություն չունենայինք Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրն ունենալ մեր կողքին, այն էլ սովետական իշխանության տակ, մենք ահագին հաջողություններ կունենայինք: Մեպուհի կարծիքով, եթե այն բոլոր ծախսերը՝ ռազմամթերք և մարդկային հսկայական զոհերը, որ կառավարությունը տվեց Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը ազատելու, գործածվեր Տաճկահայաստանը գրավելու, այժմ եթե ոչ ամբողջ, գոնե մի մասը գրաված կլինեինք:

17 հուլիսի

Այս հինգ օրվա ընթացքում նշանակալից դեպքեր չկան: Ռազմաճակատներում ընդհանրապես խաղաղ է, եթե հաշվի չառնենք տեղական բնույթի մի քնի փոքրիկ ընդհարումներ սահմանամերձ շրջաններում:

Մեր առաջխաղացությունը Նախիջևանի ուղղությամբ անարգել շարունակվում է և մենք նորանոր գյուղեր ենք գրավում առանց լուրջ դիմադրությունների: Նախիջևանի թաթարները տեսնելով, որ զանգիբասարցիները և բեյութ-վեդիցիները անողոքաբար հետապնդվում են մեր քաջարի Բանակի կողմից և տարերային խուճապով Արաքսի ու երկաթուղու գծի երկայնքով նահանջում են դեպի Ջուլֆա, միտք են հղացել պատվիրակություն ուղարկել և խնդրել, որ հայկական կառավարությունը իրենց ընդունի որպես Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներ, որի համար նրանք վար կդնեն իրենց զենքերը և կկատարեն կառավարության բոլոր հրամանները: Թաթար պատվիրակությունը հանդիպել է Գայլի-Դրունքի մեր զորաշրջային, և հրամանատարությունը թույլ է տվել նրան անմիջապես մեկնել Երևան, բանակցելու կառավարության հետ:

Միլիկովի* գործնասը, որ շարժվում էր Նոր-Բայազետից Նախիջևանի գավառը գրավող գործնասին օգնելու՝ արդեն հասել է Գայլի-Դրունք և կապվել է մյուս գործնասի հետ: Հրամանատար Սեպուհը շատ մեծ ցավ է զգում, որ այս մեծ գործո-դությունների ժամանակ չի գտնվում Իգդիրի շրջանում: Նա ասում է, որ եթե հայ չարագործները Ղազախ-Շամշադինի շրջանից հանգստացնեին մեզ, նա վաղուց գրաված կլինեի Կողբի աղահանքերը և իր գործնասերը Իգդիրից կհաներ Արարատի փեշերի բարձունքների վրա՝ քրդերին շարտելով դեպի Բայազետ:

---

*Միլիկյան

-Գ.Ռ.

Կողբի գրավումը չի ճշտվում, հակասական լուրեր են հասնում: Սասունցիները տեսնելով, որ քրդերը Կողբը դատարկում են, մի հանդուգն հարձակումով մտնում են այնտեղ, թալանում, կողոպտում և էլի ետ քաշվում: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ կառավարությունը Կաղզվանի ուղղությամբ լուրջ գործողությունների չի դիմել, այլ այդ գրավումը տեղական բնույթ է կրել:

Բայց այս բոլորից հետո, Կողբի գրավումը մի առանձին դժվարություն չի ներկայացնում: Վերջին երկու շաբաթվա մեր հաջողությունների հետևանքով, մեր փողերի գինը 50 տոկոսով բարձրացել է, բայց դժբախտաբար ապրանքների գները դեռ չեն իջել: Չարաշահները /սպեկուլյանտներ/ տեսնելով, որ ահագին վնաս են կրում, գաղտնի կերպով մեր բռնիքը կրում են արտասահման, վալյուտան դարձյալ իջեցնելու ի վնաս մեզ, այդ իսկ պատճառով, ելևմտական նախարարությունը մի խիստ հայտարարությունով արգելել է ճամփորդներին 5000 ռուբլուց ավելի փող ունենալ՝ մեր երկրից դուրս մեկնելիս: Մեր վալյուտայի բարձրացմանը մեծապես օգնում է մեր պետական փոխառությունը թե երկրի ներսում և թե արտասահմանում: Վրաստանի հայաշատ մեր քաղաքներում կանայք իրենց ոսկի և արծաթ զարդերը նվիրաբերում են հայկական պետական գանձարանին:

Կան մարդիկ, որոնք երբեք լավատես չեն մեր ապագայի նկատմամբ, միշտ տրտնջալով ասում են, որ այսինչ կամ այնինչ նորաստեղծ փոքր պետությունները մեզանից շատ նպաստավոր պայմաններում են գտնվում:

Ոչ ոք իրավունք չունի մեզ համեմատելու մեր հարևան հանրապետությունների հետ: Մենք բացառիկ պայմաններում ենք ապրում: Այդպիսի կույրերին միայն մի պատասխան կարելի է տալ. վեց հարյուր տարվա ընթացքում մենք ե՞րբ ենք այնպիսի բախտավոր օրեր տեսել, քան այն բողբոջ, երբ ստեղծեցինք մեր սեփական կառավարությունը:

Մեր անցյալը միշտ եղել է տարտամ, անորոշ և հուսահատական, իսկ մեր ԱՆԿԱԽ-ԱԶԱՏ պետական օրից, մեր ապագան հետզհետե պարզվել է և պայծառացել: Այն դաժան հանգամանքներում, որ մենք

ձեռք առանք մեր ճակատագրի տնօրինությունը, եթե մի ուրիշ ցեղ կամ ժողովուրդ լիներ՝ չէր կարող այնպես պատվով դուրս գալ ինչպես հայ ժողովուրդը: Մեր հանրապետության ամրապնդումը ոչ թե տարիներով, ամիսներով և շաբաթներով է առաջ գնում, այլ, թող զարմանք չպատճառի, եթե ասեմ՝ օրերով և ժամերով է առաջ ընթանում:

19 հուլիսի

Երեկ գիշեր գլխավոր շտաբը հաղորդեց, որ Օլթիի ուղղությամբ թուրք կանոնավոր ասկյարները, թվով 200 հոգի, երկու գնդացիքով փորձել են հարձակվել մեր դիրքերի վրա, բայց մեր զինվորների կողմից ետ են մղված: Հարձակումը տեղի է ունեցել ամսի 16-ին, իսկ հաղորդագրությունը մենք ստացել ենք երկու օր հետո, ինչպես երևում է կապը կտրված է եղել: Մյուս ճակատներում նշանակալից ոչինչ չի պատահել: Ուղիղ մի ամիս է, որ Ղազախ-Շամշադինի շրջանի «բոլշևիկյան» արկածախնդրությունը վերջացել է, բայց օր չի անցնում, որ մենք վերջնագիր չստանանք այս կամ այն գիծը չեզոք հաշվելու պահակները այնտեղից վերացնելու: Եվ բնորոշն այն է, որ նրանց վերջնագիրը միշտ վերջանում է սպառնալիքով: Բայց ցարդ ոչ մի գործողության չեն անցել, չնայած, որ նրանց վերջնագրի տված ժամանակամիջոցը միշտ էլ լրացած է եղել, և մեր պատասխանները խիստ և կտրուկ: Տեղին է նկատել, որ բոլշևիկները իրենց արարքներով նման են այն շնիկների, որոնք անցորդի վրա հաչում են իրենք իրենցից վախենալով:

Գլխավոր շտաբը ի տեղեկություն մեզ հաղորդում է.—«Կիրովը ամեն տեսակ միջոց ձեռք է առել դադարեցնելու Ադրբեջանի զորքերի առաջխաղացությունը Ջանգեզուրի վրա: Հարկավոր է կենտրոնացնել ուժերը և պաշտպանել սահմանները»: Այս խոսքերը բառացիորեն Կիրովինն են, որ ասել է Թիֆլիսի մեր ներկայացուցիչ Բեկզադյանին, իսկ վերջինս նույնությամբ հաղորդել է Երևան կառավարությանը: Այսպիսով Ղարաբաղը ժամանակավորապես մնում է սովետական իշխանության տակ, իսկ Ջանգեզուրում մենք անբախտություն ունենք սահմանակից լինելու նրանց:

20 հուլիսի

Իջևանից գնդապետ Հակոբյանը հեռախոսագրում է, որ Եվլախի շրջանում թաթարների և բոլշևիկների միջև կատաղի կռիվներ են, իսկ Ղազախում լսվում է գնդացրային կրակոցի ձայն: Բոլշևիկները առաջարկել են վրացիներին շտապ կերպով վերանորոգել Պոլլի կամուրջը: Եվլախից և Ղազախից նոր եկած մեր գործակալները նույնն են հաստատում, ինչպես երևում է և այն, որ բոլշևիկները թե հայերին և թե թաթարներին զոռով մոբիլիզացիայի ենթարկելով ուղարկել են լեհական ճակատ: Ադրբեջանում խուճապ է տիրում, և բոլշևիկները ռազմական բոլոր հարկավոր մթերքները տենդոտ կերպով տեղափոխում են: Ինչպես երևում է, Լեհական ճակատում գլխավոր և վճռական ճակատամարտեր են տեղի ունենում, որոնց ելքը դեռ հայտնի չէ:

27 հուլիսի

Ուղիղ մի շաբաթ է, որ օրագրիս մեջ ոչ մի տող չեմ գրել, որովհետև աչքի ընկնող դեպքեր չեն պատահել:

Մեր պետական նավակը հաջող է ընթանում, չնայած, որ հյուսիսից թե հարավից եկած ալիքները վտանգավոր են և ահարկու: Սակայն հայ ժողովրդի մակույկը շատ է տեսել օվկիանոսի գոռ ալիքներ, որոնք մերթ նրան բարձրացրել են իրենց գագաթը, մերթ իջեցրել օվկիանոսի խոր անդունդը: Հին լողորդներ ենք մենք, մեզ ոչինչ չի կարող վախեցնել, բացի հոգնածությունից, բայց վերջին հանգամանքը ևս մտահոգիչ չէ, որովհետև ցամաքը երևում է, փրկարար փարոսի լույսը հետզհետե պայծառանում է, առավոտ է բացվում մեզ համար:

Վեց հարյուր տարի է, որ լողում ենք և չենք խեղդվել, և այդ պարագան պատահական չէ, այլ համառ և անդուլ աշխատանքի հետևանք է: Մի քիչ էլ աշխատանք, մի քիչ էլ կորով, և մենք հասած կլինենք մեր նպատակին:

Մեր ռազմաճակատներում տեղական բնույթ կրող կռիվներ են տեղի ունենում, այժմս մեր կարևորագույն գործակատները Ղազախ-Շամշադինն է և Շարուր-Նախիջևանը: Առաջինը ցարդ խաղաղ էր, բայց այդտեղ նորից դավեր են նյութում մեր դեմ: Մեզ հանգիստ չեն տալիս և շարունակ զբաղեցնում են մեզ իրենց ավազակային ասպատակություններով: Այսպես օրինակ, օր առաջ թաթարները, թվով վեց հարյուր հոգի, հարձակվել են Գուղ գյուղի վրա և գրավել են այն, մեր պահակները, բնական է՝ պիտի տեղի տային իրենցից հարյուրապատիկ ուժերի առաջ: Այդ ավազակախումբը բաղկացած է գլխավորապես այն թաթարներից, որոնք չեն ուզում զինաթափվել Ադրբեջանում և նրանցից, որոնք սրանից մի երկու ամիս առաջ քշվել են մեր երկրից դուրս: Սրանց դեկավարում են «մուսավաթականները», որոնք շարունակում են հետապնդել իրենց դժոխային նպատակները, այն է՝ Հայաստանի դիակի վրայով կապվել Մուստաֆա Քեմալի ուժերին:

Մեր հակահետախուզական վարչության գործակալները Ադրբեջանից հակասական տեղեկություններ են բերում, ոմանք ասում են, որ սովետական իշխանությունը ամեն ջանք թափում է Հայաստանը ներսից և դրսից պայթեցնել և միանալ քեմալիստների հետ, իսկ ոմանք ճիշտ հակառակն են պնդում, որպես թե նրանք այդպիսի լուրջ մտադրություն չունեն և այլն: Սովետական իշխանությունը իրապես ամեն կերպ իլյուրդային աշխատանք է թափում կապվելու Անատոլիայի միլիտարիստների հետ, կովելու Եվրոպական բռնակալների դեմ: Կարմիրների խստությունները Ադրբեջանում բոլորովին խորտակեց թուրք-թաթարների սպառնալիքները: Նրանք կարծելով, որ Ադրբեջանը խորհրդային հայտարարելով մեծ հարված կհասցնեն Հայաստանին, բայց նրանց սին հույսերը ցարդ և հետագայում ոչ արդարացել են, ոչ էլ պիտի արդարանան:

Երեկ մեզ մոտ եկավ սովետական Ադրբեջանի հակա-հետախուզական կազմակերպության կառավարիչ գանձակեցի Սողոմոն Գրիգորյան-Հովհաննիսյանը, տեսակցություն ունեցավ Սեպուհի հետ, որ տևեց երկու ժամ: Բավական կարևոր և հավանական տեղեկություններ տվեց բոլշևիկների գործունեության մասին ընդհանրապես և Բոլշևիկ Ադրբեջանի մասին մասնավորապես: Նա կարծես մեր մեջ խախտեց դեպի բոլշևիկները տաժած թերահավատությունը և վստահեցրեց, որ ռուս և այլազգի իսկական կոմունիստները շատ լավ են տրամադրված Հայաստանի հանդեպ և նրանք բոլորովին մտադրություն չունեն քայլելու Հայաստանի վրա: Սակայն բոլշևիկյան քողի տակ թաքնված մուսավաթականները և հայ ժողովրդի ծոցից վիժածները ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չեն առնում իրականացնելու Հայաստանի կործանումը: Մարդկային խղճից ու արդարությունից հալածված այդ թշվառականները էլ պրովոկացիա, էլ աներևակայելի ստեր չի մնացել, որ բաց չթողնեն թե մամուլի միջոցով և թե բերանացի Հայաստանի մասին, որպես թե այնտեղ կատարվող ահաբեկումների, ճնշումների և այն բանվորական ու գյուղացիական կրկնվող ապստամբությունների մասին, որոնք, իբր թե ճնշվում են ամենաբարբարոսական կերպով:

Սողոմոն Հովհաննիսյանը հայտնեց նաև, որ եթե բոլշևիկները ուժեր են կենտրոնացնում Հայաստանի սահմանի վրա, այդ ոչ թե հարձակման դիմելու նպատակով է, այլ իրենց սահմանները պաշտպանելու և Հայաստանից երկյուղ կրելու պատճառով: Եվ այսպես, եթե հավատանք Հովհաննիսյանի ցուցմունքներին, բոլշևիկները մեզ հաշվի են առնում: Մտնելով Ղարաբաղ ու Զանգեզու, նրանք՝ այդ մանկամիտ քաղաքագետները, սկսեցին զինաթափել հայ գյուղացիությանը, ենթադրելով, որ սրանք ևս վախկոտ թաթարների պես անբարբառ պիտի հնազանդեն այդ ապօրինի կարգադրությանը: Բայց ազատասեր հայ լեռնական ժողովուրդը ծառացել է նրանց դեմ և այնտեղ սկսել է ներքին կռիվ, որի հետևանքով բոլշևիկները անամոթաբար թողել են Զանգեզուրի սիրտ Գորիսը:

Այսպես, բոլշևիկներին գրկաբաց ընդունող Ղարաբաղն ու Զանգեզուրն արթունության նշաններ են ցույց տալիս և իրենց կաշվի վրա փորձով համոզվեցին, որ նախկին Ռուսաստանն է եկողը՝ նոր հազուստով: Շարուրը ամբողջապես մաքրվեց մեզ թշնամի տարրերից, որոնք բույն էին դրել երկաթուղագծի երկու կողմերը: Այժմ մեր քաջարի Բանակը շարժվում է Նախիջևանի վրա: Շայթախտ կայարանը և Խոկ գյուղը ամսի 25-ին, համառ կռվից հետո, գրաված են մերոնց կողմից:

Ադրբեջանից եկողները ասում են, որ մեր արշավանքը դեպի Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղագիծը ուրախությամբ է ընդունվել այնտեղ, բացառությամբ թաթարների: Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղու կարևոր գծի գրավումով ուրախանում ենք և մենք, և բոլշևիկները, և անգլիացիք: Մեր ուրախությունը ամենքի համար շատ պարզ է, բայց վերջին երկուսի դիվային ուրախությունը մութ է, շատ մութ ամենքին: Իմ կարծիքով բոլշևիկները հրճվում են, որ մենք երկաթուղագիծը ազատում ենք հակահեղափոխական տարրերից, իսկ մեզ հետ, նրանց կարծիքով, ի վերջո հաշիվ տեսնելը հեշտ է, որովհետև ռուսամոլ ենք, և եթե մի փառավոր օր գուտ ռուսական զորամասեր շարժվելու լինեն Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վրայով դեպի Շարուր-Նախիջևան և ապա Պարսկաստան, մենք առանց գնդակ արձակելու պիտի ասենք
ասենք «հրամեցեք»:

Բայց «կոմունիստ» աշխարհակալները շատ են սխալվում. մեր առաջվա պլատոնական սերն ու համակրանքը հանդեպ Ռուսաստանի փոխվել է ատելության ու վրեժխնդրության, մենք հիմա քաջ գիտակցում ենք, որ եթե սրանից հետո, եթե նորից մեզ վիճակվի խմել ստրկության թույնը, դրա միակ պատճառը Ռուսաստանն է, լինի նա նոր թե հին, հեղափոխական թե ռեակցիոն: Թուրք թաթարական ամեն տեսակի վտանգներին մենք այժմ ի վիճակի ենք դիմագրավելու և նույնիսկ հակահարված տալու, եթե Ռուսաստանը, այդ կեղծ կարմիր հագած Ռուսաստանը մեր կոնակից մեզ չհարվածի:

Գալով Անգլիային պիտի ասեմ, որ նրա ուրախությունը բխում է ոչ թե նրանից, որ նա մարդասիրաբար ցանկանում է, որ Հայաստանի խաչելիությունը վերջանա ու այդ զրկված սրբությունը ազատ և անկախ կյանք վարի դարավոր ստրկությունից հետո, այլ նրանից, որ հանձինս Հայաստանի ուժեղության և անկախության՝ տեսնում է անգլիական տիրապետության պաշտպանություն: Հանձինս մեզ նա տեսնում է մի պատնեշ Ռուսաստանի դեմ, բոլշևիկյան համաճարակի դեմ, որ սպառնում է ողջ Եվրոպան հիմնահատակ անել, որից հետո ծովերի թագուհին ստիպված պիտի լինի քաշվել-կծկվել Բրիտանական նեղ, անարև ու մառախլապատ կղզիներում և լաց լինել իր անցած փառքի վրա: Պետք է նկատել, որ Եվրոպան, այդ անատամ քավթառը, հանձինս Անգլիայի և իր վարչապետ Լլոյդ Ջորջի, մեզ երկար տարիներ խաբելուց և խոստումներով կերակրելուց հետո, հայտարարեց, որ հայերը իրենց հույսը իրենց վրա թող դնեն: Այս հայտարարությունից ուղիղ երեսուն տարի առաջ հայ ժողովուրդը հրաշալիորեն գիտակցել էր, որ իր միակ հույսը, իր միակ ապավենը ինքն է, իր բազուկը: Դրան որպես ապացույց թող բարի լինի «մեծ» քաղաքագետ Լլոյդ Ջորջը կարդալու հայ ժողովրդական այն երգը, որ ասում է. «Համոզված ենք որ միայն զենքով կա հայի փրկություն»:

Թուրքիան տեսնելով, որ մենք սրարշավ առաջանում ենք Նախիջևանում, որտեղ մեր զորքերի առջևից փախչում են 150 հազար զինված և անզեն խուժանը, ուզում է կասեցնել մեր արշավանքը, դրա համար էլ Օլթիի ուղղությամբ մոտ 200 լավ զինված ասկյարներ 4 գնդացիներով հարձակվել են մեր դիրքերի վրա, բայց
ետ
են
շպրտվել:
Անգլիացիների խոստացած զինամթերքը արդեն Բաթում է հասել:

40000-ոց բանակը լավագույն կերպով սպառազինելու և զգեստավորելու համար է: Մեր պետության ամենացավալի կողմն էր, որ բուժվեց: Այժմ ռազմամթերքի հոգսը վերացած կարելի է համարել, մնում է հաց՝ նա էլ ապահովված է համարյա, շնորհիվ բարեբեր երկրի և այն հաղթությունների, որ մի ամսվա ընթացքում մենք ունեցանք Շարուր-Նախիջևան ճակատում: Հայաստանի բոլոր թշնամիները թող սրանից հետո զգույշ լինեն և չխաղան մեր պետության ամենանուրբ լարերի հետ, այլապես մենք նրանց զենքով կզգուշացնենք: Զգույշ, շատ զգույշ թող լինեն:

31 հուլիսի

Ղազախ-Շամշադինում մեր նախկին դրությունը վերականգնված է, մենք նորից վերագրավեցինք Ջիլը: Թաթար հրոսակախումբը, որ բաղկացած էր հինգ հազար հոգուց, փախել է և ցրիվ եկել:

Հրամանատար Սեպուհը, Ջիլը թշնամու ձեռքն անցնելուց հետո, այս շրջանում զորահավաք հայտարարեց, որ իմ կարծիքով միանգամայն ավելորդ էր, որովհետև լուրջ վտանգ չէր սպառնում Ջիլի գրավումը և հետո զորահավաքի ազդեցությունը ընկնում է, երբ ամեն մի չնչին ռազմական

գործողության ժամանակ գորակոչ է հայտարարվում ու գորացրում է տեղի ունենում, հենց որ դրությունը վերականգնվում է: Ղարաբաղում և Զանգեզուրում հայ գյուղացիությունը տեղ-տեղ ապստամբել է բոլշևիկյան իշխանության դեմ: Սիլիկյանի գորամասը հրաման է ստացել շարժվելու Զանգեզուրի վրա, նրան ենթարկվում են Դրոն և Նժդեհը իրենց գորաայուներով:

Նախիջևանում մեր առաջխաղացությունը կանգ է առել, և թաթարները մի քանի անգամ նույնիսկ հարձակման են անցել: Լուրեր են պտտվում, որ սովետական մի գունդ 4-թնդանոթով անցել է Նախիջևան և միացել Խալիլ Բեյի թափթփուկ բանակին: Ինչպես երևում է, քաղցած սովետականները Ադրբեջանի ամբողջ կենսամթերքը սպառելուց հետո աչք են տնկել Նախիջևանի վրա, ուր այնքան շատ հաց կա:

Կողբի շրջանում նոր ռազմական գործողություններ են սկսվել, առաջին իսկ հարձակմանը մերոնք գրավել են Կողբ տանող կամուրջը, որ շատ կարևոր ռազմական նշանակություն ունի: Սարիղամիշի ուղղությամբ թուրքերը փորձել են անցնել մեր շղթան, բայց ետ են շարտվել: Մեր այս շշմեցուցիչ հաջողությունները հայկական գաղութներում, մասնավորապես Վրաստանում, մեծ ոգևորություն են առաջ բերել: Համարյա ամեն օր տասնյակ ընտանիքներ վերադառնում են, վերջնականապես վերաբնակվում Հայաստանում: Առայժմ կյանքը մեզ ժպտում է:

1 օգոստոսի

Ինձ զարմացնում է մի հանգամանք, որ մեր գորամասերը կանգնել են Նախիջևան քաղաքից 13 վերստի վրա, բայց ցարդ չեն կարողացել մտնել քաղաք, չնայած, որ մեր զրահապատ գնացքը հետախուզության համար հասել է Նախիջևանի կայարանը և դիտել է, որ քաղաքը արագ կերպով պարպվում է թշնամուց. ոմանք անցնում են Արաքսը՝ ուղևորվելով Մակու, իսկ ուրիշները դեպի Ջուլֆա: Ինչ- որ խորհրդավոր գործողություններ են տեղի ունենում այնտեղ, որի բնույթը դեռ հայտնի չէ, և որը ինչպես երևում է այնքան էլ նպաստավոր չէ մեզ համար: Սովետական այն գունդը, որ հաջողել է անցնել Նախիջևան, անշուշտ որոշ և նախորոշված նպատակով է, որ մեզ նույնպես անհայտ է մնում: Համենայն դեպս նրանց ներկայությունը Նախիջևանում երբեք մեզ համար նպաստավոր չի կարող լինել: Այսօր երեկոյան ժամը 7-ին ամեն բան պարզվեց...

«Օգոստոսի մեկի նախաբարական նիստում որոշվեց վերացնել բոլոր արտոնությունները և 20-32 տարեկան հասակ ունեցողները ենթարկել գորակոչի՝ ի նկատի ունենալով Հայաստանին սպառնացող վտանգը:

Կառավարությունը առաջարկում է բոլոր պետական, հասարակական, ինքնավար հիմնարկություններին և ազգաբնակչությանը օգոստոսի երկուսից հաշվել ծառայությունից ազատ 1899 թվին ծնվածները, հաշվելով մինչև 32 տարեկանը՝ ուղարկելու համար ռազմաճակատ, իսկ նրանց փոխարինել ավելի բարձր տարիք ունեցողներով և կամ կանանցով: Այն բոլոր երիտասարդները, որոնք սույն հրամանը արձակելուց հետո 48 ժամվա ընթացքում, այսինքն մինչև օգոստոսի 3-ը ժամ 12-ին չեն ներկայանա զինվորական աստյանին, կհամարվեն դասալիքներ»:

Ահա այն հեռագրի պատճենը, որ մենք ստացանք երեկոյան: Մեր Հայրենիքին սպառնացող վտանգի պատճառը չի ասված հեռագրում, դրա համար էլ շատ ենթադրությունների առիթ տվեց ինձ: Մեկ մտածում եմ, որ նոր արշավանքներ ենք սկսելու դեպի Տաճկահայաստան կամ մեր բանակի պակասը լրացնելու համար է, կամ երևի ուզում են պահեստի բանակ կազմել: Մեր ներկա ուժերը շատ են հոգնել այս ու այն ճակատ շարտելով: Բայց այս ենթադրություններից գուցե և ոչ մեկը ճիշտ չէ, սակայն հույս ունեմ, որ շուտով պիտի պարզվի այդ մեծ վտանգի պատճառը: Եվ ես չեի սխալված: Մի ժամ չանցած պառլամենտի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանի անունով ստացվեց մի հեռագիր, որով հաղորդվում է, որ Դրոն Սիսիանում ջարդելով բոլշևիկյան երկու էշալոն /երևի գորաայուն -խմբ./ գրավել է Անգեղակոթը, Բազարչայ և Բորիսովկա գյուղերը, այսպիսով նա կտրել է Նախիջևանում գտնվող սովետական գնդի ճանապարհը: Կարմիրները, Խալիլ Բեյի ջարդված բանակի հետ միանալով, վերջնագիր են ներկայացրել

մեր հրամանատարությանը, որ անմիջապես պարպենք Շարուր-Նախիջևանի ամբողջ գավառը, որ այնքան զոհերի գնով ձեռք ենք բերել: Սովետական նենգավոր իշխանությունը կամաց-կամաց իր ժանիքները բաց է անում Հայաստանի հանդեպ: Աննպատակ չէր, որ նրանք մոտ երկու ամիս է, որ բանակցում են մեր պատվիրակների հետ, բայց ցարդ հաշտություն չկապեցին, հիմա էլ ուզում են բանակցությունները Մոսկվայից տեղափոխել Երևան, այդ մասին լիազորել են Լեգրանին, որ Աղստաֆայից արդեն Թիֆլիս է հասել: Ջուր հույսեր, նրանք ձգձգում են բանակցությունները, որպեսզի կարող լինեն իրենց արածն անեն և մեզ դնել կատարված փաստի առաջ: Սակայն լավ իմացեք ցարական հոգով և «կոմունիստական» վերարկու հագած աշխարհակալներ, հայ ժողովուրդը ձեզ ևս արժանի պատասխան կտա իր բազուկով, որ տասնյակ տարիների անընդհատ կռիվների ընթացքում այնքան ջլապինդ և ճկուն է դարձել: Միխթարականն այն է, որ Դրոյի կողմն են անցել հայ գյուղացիները, որոնք շատ կարճ ժամանակում ճաշակեցին «կոմունիստ» տարրերի բռնակալական լուծը:

Դաշնակցական կենտրոնական կոմիտեն հայտարարել է Հայաստանում կուսակցական գորահավաք, որ է՛լ ավելի նշանակալից է և ապացուցում է այն, որ իրոք մեր հայրենիքին սպառնացող վտանգը իսկապես լուրջ է: Ես անձնապես հոռետես չեմ, և չգիտեմ ինչու հաստատ համոզված եմ, որ փորձության այս բաժակն ևս կանցնենք: Հաց ունենք, ռազմամթերքը իր ժամանակին հասավ, փառք մեր իմաստության, կառավարությունը վերացրեց բոլոր արտոնությունները, որի շնորհիվ դասալիքների ահագին լեգեոններ էր ստեղծել և նոր առիթ էր տալիս տրտունջների, թե ինչու՞ անխտիր բոլորը չեն մտնում բանակ:

Այս դժբախտ լուրը ստանալուց անմիջապես հետո մի ուրիշ դժբախտություն եկավ մեր շտաբի գլխին: Բանն այն է, որ Սեպուհը, տուն գնալիս ձիուց վայր է ընկնում և ոտքը ցավացնում է այն աստիճան, որ ուռել է և ստիպված է անկողին ընկնել, որից անկասկած տուժում է այս շրջանի գորահավաքը: Օգտվելով այս հանգամանքից, մեր շտաբի պետ փոխգնդապետ Պալյանը և մյուս անպարտաճանաչ սպաները ընկած քեֆերի ետև մեկ-մեկ երևում են և իսկույն կորչում: Շտաբում մնացել են Սեպուհի համհարզ Մուշեղ Թամրազյանը և մի քանի երկրորդական ծառայողներ. փաստորեն Մուշեղն է վարում շտաբի ամբողջ գործերը: Ես զարմանում եմ, որ Սեպուհը այս բանի վրա ուշադրություն չի դարձնում, չնայած, որ մի քանի անգամ այդ մասին նրան ասված է: Սպարապետի շտաբից նոր միայն պաշտոնական հաղորդագրություն ստացանք գորահավատների մասին. համարյա ամեն տեղ անփոփոխ է, բացի Ջանգեզուրից, ուր մեր գործերը Դրոյի գլխավորությամբ ամսի 1-ին գիշերը, համառ կռվից հետո, գրավել են Էրիմ թափան, Ահմեդյուրդը և Անգելատո գյուղը, որոնք ռազմական հսկայական նշանակություն ունեն: Մեր առաջխաղացությունը շարունակվում է:

2 օգոստոսի

Շամշադինում Մաննի գորամասի պահակներից չորս հոգի հրացաններով անցել են թշնամու կողմը: Այս առաջին դեպքն է, որ պատահեց հուլիսի 31-ին: Սովետականները, ինչպես երևում է, շփում են մեր պահակների հետ, որ մեր սպայությանը դեռ ծանոթ չէ:

Սեպուհը կարգադրեց, որ Մաննը մեր կողմից պրոպագանդիստներ ուղարկի կարմիրների մեջ նրանց նույն ձևով կազմալուծելու, ինչպես նրանք աշխատում են մեզ անել: Դրա արդյունքը այն եղավ, որ այսօր իրենց հրացաններով Մաննին ներկայացրել են երկու կոզակներ, որի մասին հայտնվեց Սպարապետին: Սակայն վերջինս հեռագրում է, որ այդ բանի վրա լուրջ ուշադրություն պիտի դարձնել, որովհետև նրանք սովորաբար միտումներով են փախչում մեր կողմը: Սակայն ամենից հետաքրքրականն այն է, որ այսօր ժամը 13-ին մենք Բաքվից Ղազախի վրայով մի վերջնագիր ստացանք Հայաստանի գործերի Հրամանատարության անունով, որի բովանդակությունը հետևյալն է.

*Խորհրդային
հայկական գործերի հրամանատարությանը*

սոցիալիստական

Ադրբեջանի

դեմ

գործող

Բաքու,
մեկր
13 ժամ 20 րոպե:

օգոստոսի

Ձանգեզուրի և Շարուր-Նախիջևանի գավառներում ազգամիջյան ջարդ է տեղի ունենում հայերի և թուրք-թաթարների միջև, որի հետևանքով ոչնչանում են խեղճ և անպաշտպան աղքատների ընտանիքները, փչանում են ամբողջ գյուղեր և ավաններ, թափվում է հազարավոր գյուղացիների արյուն: Այդ հաշվեմաքրումի դադարեցման խաղաղ իրավակարգ հաստատելու համար, վերոհիշյալ գավառներում մեր կողմից մտցված է Կարմիր բանակին պատկանող զորք, որը իր հետ տարել է հաշտության դրոշակ այդ շրջանների բոլոր աշխատավորների համար, այնինչ ձեր կողմից ակտիվ գործողություններ են ձեռք առնված մեր զորքերի դեմ, որով դուք մարտահրավեր եք անում Կարմիր բանակին, որը բնավ չի ցանկանում մտնել ռազմական գործողությունների մեջ ընդդեմ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների: Բայց մենք ձեզ պետք է նախազգուշացնենք, որ եթե ձեր կողմից կտրուկ միջոցներ չառնվեն դադարեցնելու ակտիվ գործողությունները մեր զորքերի դեմ, այն ժամանակ մենք ստիպված կլինենք ընդունել մեր զորքերի դեմ ուղղված հարվածը, որին մենք պիտի պատասխանենք մի շարք ավերիչ հարվածներով: Պատասխանի ենք սպասում ոչ ուշ քան օգոստոսի 5-ին: Այս ժամանակամիջոցում պետք է դադարեցվի ռազմական գործողությունները:

N 2447-11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար՝ Վասիլենկո,
զինվորա-հեղափոխական խորհրդի անդամ՝ Շուկին

Ղազախից գնդապետ Հակոբյանին բերել են այս հեռագիրը և սպասում են, Սպարապետից դեռ պատասխան չի ստացվել:

Ձորակոչը առայժմ հաջող է գնում, բայց դեռ ժամանակը չի լրացել, որ արդյունքը հայտնի լինի:

Ձանգեզուրում մեր առաջխաղացությունը շարունակվում է, թշնամին ցույց է տալիս համառ դիմադրություն: Ամբողջ գիշեր տևող կռվից հետո, Դրոյի զորամասը գրավել է Ղարաքիլիսա /Միսիան/ գյուղը, Ղարա-Ղայա և մի շարք կարևոր բարձրունքներ, վերցրել ենք գերիներ և վիրավորներ: Նրանք պատմել են, որ իրենց հրամայված է Նախիջևանի վրայով միանալ կարմիր թուրքերին: Ճիշտ է, թուրքերը կարմիր ֆես ունեն և նրանց մահասարսուռ ձեռքերը ներկված են հայ կանանց և երեխաների արյունով, եթե «կոմունիստների» կարմիր ածականը թուրքերի հասցեին այս մտքով է գործածված, մենք լիովին հասկանում ենք, իսկ եթե «տովարիշչորեն» է գործածված, այդ մեզ անհասկանալի է, նույնիսկ ծիծաղելի:

Անգեղակոթի ճանապարհին մենք թշնամուց խլել ենք մի գնդացի, 11 ձի և ռազմական ուրիշ ավար: Միսիանցիներից 200 հոգի միացել են մեզ, և ժողովրդի տրամադրությունը հետզհետե բարձրանում է: Մենք գտնվում ենք Գորիսից 15 վերստի վրա: Դրոն խնդրում է սավառնակ ուղարկել թռուցիկներով, հայ գյուղացիությանը բաժանելու համար:

3 օգոստոս

Սովետական Ադրբեջանի տված վերջնագրին դեռ պատասխանված չէ: Երևի պատասխանը ուրիշ գծով է տրված, բայց այդ մասին մեզ պիտի հայտնեին, որովհետև թշնամու պարլամենտորները սպասում են Իջևանում:

Սեպուհը դեռ պառկած է, մինչ շտաբի զործերը օրեցօր բարդանում են, մի կողմից զորակոչը, մյուս կողմից զինվորական այլ խնդիրները խճճվում են իրար: Շտաբի սպաների անպարտաճանաչությունը քանի գնում անհանդուրժելի է դառնում: Նրա բացակայության պատճառով շտաբի շենքը ուղղակի դատարկ է, թվում է, թե ամեն բան վերջացել է, և կյանքը մտել է իր հունը: Այնինչ իրականության մեջ այդպես չէ. մեր կյանքը էլի սկսվել է ավելոծվել շնորհիվ բոլշևիկ-թուրք-թաթարական միացյալ վերջնագրի:

Շարուր-Նախիջևանի շրջանում թուրք-թաթարները, քաջալերված «կարմիրների» ներկայությամբ, սկսել են հակահարձակման դիմել: Այս գորակոչի առթիվ ահագին եռուզեռ է սկսվել Հայաստանի կենտրոններում, մասնավորապես Երևանում, Ղարսում և Ալեքսպոլում: Ամբողջ երիտասարդությունը արձագանք է տալիս գորահավաքին, դասալքությունը, որ առաջ համատարած ցավ էր, վերացել է, շնորհիվ այն բանի, որ կառավարությունը զինապարտների վերաբերմամբ խիստ միջոցների է դիմում և վերացրել է ամեն տեսակի արտոնությունները, որոնք դուռ էին բացում անարգ դասալքության: Հայ ժողովրդի ամենակտիացած դասը՝ դերասանները առաջինը եղան այս փոքրիկ քաղաքում, որ հանկարծ ներխուժեցին շտաբը և հայտնեցին, որ իրենք ազատվում են գորակոչից, որովհետև դերասաններ են: Այստեղի տկարամիտ սպաները արժանի պատասխան չկարողացան տալ այդ կես մարդ երկոտանիներին:

Ես չկարողացա համբերել, բերանս բացի և նրանց ոտից մինչև գլուխ լվացի... Նրանք, իհարկե, զարմացան, որ այդպես խիստ խոսողը ես եմ, գրականության և գեղարվեստի մոտիկ կանգնած մի մարդ: Որովհետև խոսքերս նրանց հասցեին շատ խիստ էին, ես ուզում եմ արձանագրել և երկար վիճաբանությունից հետո ասացի. «Այժմ դարձյալ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցն է հրապարակի վրա դրվում, ուզում եք գորակոչից ազատվել և ձեր միմոսությամբ պարապել: Մեր ժողովրդի չլինելուց հետո ես թքել եմ ձեզ էլ, ձեր թատրոնի վրա էլ»: Սրանով էլ վերջացավ վեճը, և նրանք խայտառակաբար
թողին
շտաբը:

4 օգոստոսի

Այսօր ստացվեց Ադրբեջանի վերջնագրի պատասխանը՝ Նազարբեկյանի ստորագրությամբ, որի մոտավոր բովանդակությունը հետևյալն է, «Մեր զորքերը պաշտպանում են պետական սահմանները, թե արտաքին և թե ներքին թշնամիներից: Բնական է, որ ձեր զորքերը պիտի հանդիպեին մեր բանակի դիմադրությանը, քանի որ նրանք մտել են Հայաստանի անվիճելի հողամասերը: Մեր անկախության դեմ գնացող ապստամբների և թշվառների դեմ առանց ազգի, կրոնի և դասակարգի խտրության մեր զորքը ծառանում է: Ինչ վերաբերվում է տերիտորիալ հարցերին, դա զորքերի գործը չէ: Մենք ունենք կառավարության ներկայացուցիչներ, որոնք վիճելի հողամասերի համար բանակցում են սովետական իշխանության հետ: Ավերված գյուղերի, և ավանների խեղճերի ընտանիքների և գյուղացիների կոտորածի մասին պիտի ասել, որ այդ բոլորը եղած են Խռովարարների և թշնամիների նահանջից հետո: Մեր զորքերը մտնելուց հետո, ընդհակառակը, պաշտպանել և խնամել են անպաշտպան ընտանիքներ կառավարության հաշվին»:

Գլխավոր շտաբի օգոստոսի գորաշարժականը ասում է, որ մեր շեշտակի հարվածի տակ Բուդդա թափայից և Էլիպ թափայից, Մանքենդի կողմից եկող քոչվոր թուրքերը ջարդրված են ու շարված: 16 ժամին գորապտուր մոտեցավ Արփա-Գյաղուկի գծին՝ գրավելով Էանթափա, Դաշթափա, Ալիպթափա և Ուզթափա: Մինչև 20 ժամին հրացանային, թնդանոթային ու գնդացրային ուժեղ կռիվ է եղել: 24 ժամին մեր շեշտակի ճնշումով, որն արեց Թարխանովի հեծելազորը, թշնամին ջարդվեց: Թշնամուն հետապնդող Թարխանյանի հեծելազորը թշնամուց վերցրել է գնդացիներ: Երեկոյան ժամը 6-ին մեր զորամասերը հաղթականորեն գրավել են Գորիս քաղաքը, որով վերջացած կարելի է համարել Ջանգեզուրի գրավման գործը: Այսպիսով մեր զորքերը Ջանգեզուր-Նախիջևան գծի վրա ավելի քան հաջող են գնում: Նախիջևան լույս աշխարհի թշնամու հեծելազորը բացարձակապես կտրված է իր զորամասից և գտնվում է պաշարման դրության մեջ:

12 օգոստոս

Մի շաբաթից ավելի է, որ ոչինչ չեմ գրել օրագրիս մեջ, և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում շատ գետեր հոսեցին և շատ բան փոխվեց թե մեր ռազմաճակատներում և թե մեր արտաքին քաղաքականության մեջ: Դեպքերը այնքան արագ և հակասական են ընթանում, որ մարդս շժմում է: Մենք, որ օրերի և նույնիսկ ժամերի հարց էինք համարում Նախիջևան-Ջուլֆա երկաթուղագծի գրավումը, այժմ ներկայանում է մի անկարելիություն: Սովետական նենգավոր քաղաքականության շնորհիվ մենք ստիպված ենք թողնել այդ ճակատի գործողությունները և կենտրոնանալ Ջանգեզուրի

վրա և առանց վերջինիս գրավման, իհարկե, Նախիջևանի գրավումը անմիտ է: Բայց բանն այն է, որ ամսի 8-ին Սպարապետի շտաբից մեզ քաշած պաշտոնական հեռագիրն ասում է, Դրոն Գորիսից նահանջել է թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ: Ցավալին այն չէ, որ մենք այդ քաղաքը վերագրավելուց հետո թողինք, այլ այն, որ մեր Չանգեզուրի զորամասը դատարկել է ամբողջ Չանգեզուրը և քաշվել Դարալագյազի սահմանը: Թաթար-թուրք «կոմունիստների» խորհրդով ռուս իրավիչակ կոմունիստները իրենց արածը արին: Մի քանի փորձերը ցույց տվին, որ ամենահաջող ռազմական գործողությունների ժամանակ բանակցություններ վարելը՝ թեկուզ ի նպաստ մեզ, միշտ վատ հետևանք է ունեցել: Նախիջևանի թաթարները մեր կառավարությունից ավելի քաղաքագետ գտնվեցին: Նրանք մեր բոլոր պահանջները ընդունելու տրամադրություն ցույց տվին, Երևան եկան, խորհրդակցեցին, վերադարձան, մինչ այս մինչ այն սովետականները թաթարների դրոմամբ կարողացան գործ շարտել Նախիջևան և մեր առաջխաղաղությունը դադարեցնելուց բացի, վերջնագիր ներկայացրին դատարկել ամբողջ Շարուր-Նախիջևանը: Այստեղ նորից սկսվեցին նոր բանակցություններ, նոր վերջնագրեր, մինչև որ Չանգեզուրն էլ գրավեցին, կապ հաստատելով սովետական 11-րդ կարմիր բանակի թափփուկների հետ, որոնք Չանգեզուրի մեր վերագրավումով կտրվել էին Բաքվից օգնություն ստանալու հնարավորությունից: Եթե մենք այն թափով առաջ խաղայինք, ինչպես առաջ՝ առանց բանակցությունների, այժմ գրաված կլինեինք Նախիջևան-Ջուլֆա երկաթուղագիծը, որ առևտրական տեսակետից մեզ համար հսկայական նշանակություն ունի:

Երբ մենք Չանգեզուրում հաջողություններ ունեինք, մեր կառավարությունը երկու ներկայացուցիչ ուղարկեց՝ Չանայան և Բաբայան Թիֆլիս, որպեսզի Լեզրանի հետ ժամանակավոր հաշտություն կնքեն, մինչև Շանթի պատվիրակության գալը: Մի կողմից բանակցություններ են վարում մեզ հետ, մյուս կողմից՝ նենգավոր սովետականները զորքեր են կուտակում Չանգեզուրի դեմ մեզ հարվածելու: Վերջապես ստացանք պայմանագրի պատճենը և նոր հաղորդվեց մեզ Սպարապետի շտաբից: Պայմանը ձեռնտու չէ մեզ համար, Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը «ժամանակավորապես» կտրվում են մեզանից: Մյուս ճակատներում այն սահմանորոշ գծերն են մնում մեր ձեռքը, որտեղ մինչև այժմ կանգնած են եղել մեր զորքերը: Նախիջևանում մեր սահմանն է Շայթախտ կայարանը ներփակաբար, մեզ է վերապահվում Նախիջևան-Ջուլֆա երկաթուղագծից օգտվելը: Բացի այդ, այն բոլոր զինվորները, որոնք մինչև այս պայմանագրի կնքումը մնացել են սովետական շրջաններում, կարող են վերադառնալ Հայաստան իրենց զենքերով: Ահա պայմանագրի ամբողջ էությունը: Այս պայմանագիրը դեռ չստացած՝ օգոստոսի 8-ին տեղեկություն ստացանք, որ Դրոյի զորամասը Չանգեզուրը ամբողջությամբ թողել է թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ: Եվ անստույգ տեղեկություններ կան, որ մարդկային ահագին կորուստներ ունենք, բացի ռազմական ահագին պաշարից, որ թողել ենք Չանգեզուրում:

Ներկայումս չկա մի մարդ ողջ Հայաստանում, որ չհասկանա այս ստորացուցիչ պայմանագրի ավելի քան նենգ, ստոր նպատակները: Սակայն ի՞նչ անենք, գտնվում ենք ամենաանպաստ դրության մեջ և պետք է ընտրենք երկու չարյաց փոքրագույնը: «Կոմունիստ» Ադրբեջանի բեզերը, Տաճկաստանի հակահեղափոխական փաշաներն ու ռուս ցարական մարդիկ, «կոմունիստ» վերարկու հագած, հասան իրենց նպատակին:

18 օգոստոսի

Սովետականների հետ համաձայնություն կնքելուց հետո ռազմաճակատներում գործողությունները դադարեցված են թեև, բայց մենք զինված խաղաղություն ենք պահում, որովհետև մեր թշնամին այնքան նամարդ է, որ ամեն հարմար թույլ կարող է հարձակման անցնել: Ամսի 16-ին Ղազախից ավտոմոբիլով տեղս եկան Ադրբեջանի ներկայացուցիչները, որոնք Երևան անցան բանակցություններ վարելու: Նրանց հետ եկավ և Ադրբեջանի մեր դեսպանի սուրհանդակը կարևոր և անձեռնամխելի կապոցներով: Ես առիթ ունեցա տեսնվելու սովետական Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Դովլաթյանի և նրա անձնական քարտուղարի հետ: Առաջինի հետ կես ժամ խոսակցություն ունեցա սկզբունքային հարցերի մասին:

Բաժանվելիս նա ասաց, որ ավելորդ է շարունակել այս խոսակցությունը, որովհետև իրար չպիտի կարողանանք համոզել: Մակայն հետաքրքրականն այն է, որ նրանք խիստ ու անուղղակի կերպով պախարակվեցին հրամանատարի կողմից:

20 օգոստոսի

Երեկ ներքին գործոց նախարարի օգնական Թորոսյանը հեռագրեց, որ Տաճկաստանը ամսի 10-ին Անտանտի առաջարկած հաշտության պայմանագիրը երկար ձգձգումներից հետո վերջապես ստորագրեց: Դարավոր արևելքի բռնակալը ծունկի եկավ արդարության առաջ և արցունքը աչքերին իր իսկ ձեռքով ստորագրեց իր մահավճիռը: Եվրոպական պետությունների հանդիսավոր նիստում հաստատվել և հայտարարվել է Միացյալ և ԱՆԿԱԽ Հայաստանի ճանաչումը:

Այսօր տեղի ունեցավ մի հսկայական միտինգ գարնիզոնի հրամանատարի և հոժ ժողովրդի մասնակցությամբ, ուր խոսեցին քաղաքական հոսանքների զինվորության և սպայության ներկայացուցիչները: Ոգևորությունը մեծ էր: Քաղաքիս քաղաքագլուխը կարդաց մի հեռագիր, որով իմացան այն փառավոր հաղթությունները, որ տարել էին Կիլիկիայի հինգ հազարանոց մեր փոքրիկ բանակը, ջարդելով քեմալիստների օղակը, նրանք գրավել են մի շարք քաղաքներ և ապահովել Կիլիկիայի անկախությունը: Այսպիսով հայ ժողովրդի հերոս փոքրաթիվ զորքը ամեն ճակատներում անժխտելի հաղթություններ է տանում:

23 օգոստոսի

Մովետականների հետ ժամանակավոր հաշտություն կնքելուց հետո, նրանց ռազմաճակատներում կռիվները դադարել են: Այդ իսկ պատճառով Սեպուհը Սպարապետից թույլտվություն է ստացել տասնհինգ օրով արձակուրդի գնալ: Երևի իշխանությունը նորից հանձնվում է թուլամորթ Խանկալամյանին: Օգտվելով այդ հանգամանքից ես և Մուշեղ Թամրազյանը Սեպուհից թույլտվություն ստացանք Երևան մեկնելու նույնքան ժամանակամիջոցով: Ստեփանը վաղուց է, որ Իզդիրում է, նրա բացակայության պատճառով նրա հարյուրակ այրուծին համարյա թե կազմալուծված է: Դիլիջանից ձանձրացել ենք և մայրաքաղաքին կարոտել: Չորս ամսվա ընթացքում շատ բան է փոխվել, և մեր քաջարի Բանակի անօրինակ հաջողություններից հետո հետաքրքրական է Երևանը տեսնել, այն Երևանը, որ սրանից մի տարի առաջ ահագին զոհեր տվեց Բեյութ-Վեդին գրավելու, բայց չկարողացավ, իսկ այսօր, օհ, այսօր մենք նույնիսկ համարձակություն ունենք մեն-մենակ գրավելու Տաճկահայաստանը:

Ճիշտ է ասված, երբ մենք շրջապատված էինք բարեկամ պետություններով միշտ պարտություն էինք կրում, իսկ երբ մեն-մենակ մնացինք՝ հաղթեցինք մեր բոլոր թշնամիներին:

Արդեն պատշաճ վկայականներս ստացա և վաղը, եթե ավտոմոբիլ լինի, անպայման մեկնելու եմ: Սեպուհը, որ մեկնեց Ղարաքիլիսա՝ Ալեքսանդրապոլ գնալու, վերադարձավ, որովհետև Ղարաքիլիսայի ճամփի կեսին ավտոմոբիլը փչացել է: Մուշեղը չի ուզում նրանից առաջ մեկնել, վախենալով, որ շատ փող կծախսի, իսկ ես չեմ կարող մնալ, ընտանեկան հանգամանքներս ինձ հրամայում են գնալ: Շտաբում շշուկներ կան, որ Սեպուհը գնում է չվերադառնալու պայմանով: Այդ ի նկատի ունենալով, ես ու Մուշեղը որոշեցինք իրերս հետներս տանել: Մենք ուրախ ենք, որ հրամանատարը որոշել է այս ճակատից տեղափոխվել մի այլ ճակատ: Զինվորականի համար ավելի անտանելի բան չկա, քան այն, որ նա շարունակ միևնույն ճակատում մնա: Նա մտադիր է Ղարա-Սարիղամիշ տեղափոխվել, իսկ մենք ցանկանում ենք Զանգեզուր-Ղարաբաղ, տեսնենք, որը կհաջողվի: Վերջին անգամ Մուշեղն ու ես գնալու ենք Դոտոնտո համերգի, այնտեղ կպատահենք ծանոթ կանանց և օրիորդների, որոնց ձեռք առնելը մեզ հաճույք է պատճառում:

Ելենովկա 24 օգոստոսի

Այսօր երեկոյան ժամը 5-ին հասանք Ելենովկա մոլոկանի մեծ գյուղը: Դեռ վաղ առավոտյան Երևան գնացող ճանապարհորդների մեծ բազմություն էր սպասում ավտոգարաժի դռան մոտ: Մեկ բեռնակիր այդքան ճանապարհորդ: Ո՞ր մեկը պիտի մեկնէր և որը մնար: Բայց շոֆերները իրենց գրպանի գործը գիտեն և նրանք բոլորին էլ տեղ տվին և մեզ ձկների նման իրար վրա ածած ճամփա ընկան: Շոֆերները այնքան փչացած դասակարգ են կազմում, որ նրանք ավելի շուտ պատրաստ են զինվորական գործերով և զինվորական ավտոմոբիլով գնացողների առաջ արգելքներ հարուցել, քան մասնավոր մարդկանց, որոնցից փող են ստանում: Մեր հաղորդակցությունը շատ է անկանոն և դա բնական է, որովհետև ոչինչ չունենք, երկաթուղին չի գործում, նավթ և մագուիթ չլինելու պատճառով: Մեզ հետ ճամփորդողների մեծ մասը ուրախությամբ երկաթուղով կգնար Երևան, քան շոնդացող բեռնակիր ավտոմոբիլներով, որ ամեն քայլափոխում շոֆերների քմահաճույքով ժամերով կանգնում է ճամփաներին: Նոր-Բայազետի գյուղացիները համարյա զրկված են այս տարվա իրենց ցանքերից, որովհետև դաշտային մկները փչացրել են արտերը: Այս շրջանի օդի առողջությունը, հողի բերրիությունը և բնության գեղեցկությունը ինձ հիացրին:

Մինչ Արարատյան դաշտի և Նախիջևանի ցանքերը վաղուց վերցված են, իսկ այս շրջանում արտերը մեծ մասամբ կանաչ են: Վերջապես բլուրների բարձրությունից ճանապարհը կամաց-կամաց մոտեցավ պատմական Գեղամա լճին, երևաց Սևանա վանքը, որ գեղեցիկ նյութ է մատակարարել մեր դրամատուրգ Լևոն Շանթին, որ հիմա թողնելով «Հին Աստվածները» Մոսկվա է մեկնել «ՆՈՐ Աստվածներ» որոնելու համար:

Խեղճ հայ գեղարվեստագետ, ե՞րբ վերջապես դու պիտի ազատվես քեզ տհաճ գործերից և նվիրվես քո ստեղծագործությանը, քո բնական ձայնին: Մենք բոլորս գրելը մեկ կողմ թողած աշխատում ենք ազատ, անկախ ընթերցողներ պատրաստել ապագա երջանիկ գեղագետների համար: Մեր հետնորդ գրողները ապերախտ կլինեն, եթե չկարողանան արժանապես գնահատել ժամանակակից հայ գրողին, որ միաժամանակ և զինվոր է, և դիվանագետ, և հասարակական գործիչ, հեղափոխական: Մենք պարծենում ենք մեր գործով, որ իրագործում ենք Բաֆֆու, Գամառ-Քատիպայի, Նալբանդյանի և ուրիշ հռչակավոր գրող-հեղափոխականների գաղափարները: Եթե մի րոպե այդ անմահ հոգիները գլուխները վեր բարձրացնեն ու նայեն Արարատի ձյունապատ գագաթին ծածանվող հանրապետական դրոշակին, կասեն.

Մեծ ենք մենք և Մեծ են եղել Մեր իղձերն ու Երազանքները, բայց ավելի ՄԵԾ ու արժանավոր են մեր կրթած սերունդները, որոնք համառ կամքով ու անպարտելի վճռականությամբ իրագործել են այն, ինչի մասին միայն երազել ենք թղթի վրա

Երևան, 30 օգոստոսի

Հայաստանի մայրաքաղաքումն եմ արդեն, կես տարի առաջ տեսած քաղաքը բոլորովին ուրիշ տեսք ունի, կյանքը եռում է, գաղթականներ չեն երևում փողոցներում, այժմ նրանց փոխարինել են Հայաստանից դուրս գտնվող գաղութների ազգաբնակչությունը, մեծամասամբ ունևորներ: Ներկայումս Հայաստանը մի փոքրիկ լճի է նման, որը հետզհետե մեծանում է, ծավալվում է գաղութների հոսանքներով: Երկրագնդի ամեն ծայրից գալիս են, հա գալիս, և շնորհիվ այդ հանգամանքի, բնակարանի ճգնաժամը գնալով ավելի ու ավելի սուր կերպարանք է ստանում:

Իմ ընկեր համհարզ Թամրազյանը, որ պիտի ինձ հետ գար ամսի 23-ին, այսօր հասավ Երևան, շուտով կգա և Սեպուհը, և ինչպես երևում է, միասին մեկնելու ենք Իգդիր: Պետք է ձիշտ խոստովանեմ, որ առանց Թամրազյանի ես ժամանակը այնքան ուրախ և լի չէի անցկացնում, նրա գալուց հետո ժամանակը շուտ է սահում: Մենք իրար լավ ենք հասկանում, նա ազնիվ, մաքուր և համսունական անհոգ տիպերից է, նրա հետ կարելի է տարիներով ապրել՝ առանց ընդհարվելու: Ազատամիտ է և լուրջ:

Իգդիր, 4 սեպտեմբերի

Այսօր հասանք Իգդիր: Երևան գալով Սեպուհը մի քանի օր մնաց այնտեղ, որից հետո Թամրազյանին և ինձ վերցնելով եկավ Իգդիր՝ Բրիգադայի գործերին ծանոթանալու: Ճանապարհին հրամանատարը պատմեց, որ ինքը տեսնվել է վարչապետ Օհանջանյանի և ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ, նրանք խնդրել են, որ Սեպուհը չհրաժարվի Դիլիջանի շրջանից, իսկ Սեպուհը ուլտիմատիվ կերպով հրաժարվել է: Հրամանատարը առաջարկել է նրանց, որ իրեն տեղափոխեն կամ Ղարաբաղ-Զանգեզուրի և կամ Ղարսի ռազմաճակատ:

Նախարարները գտել են, որ Դիլիջանի ճակատը ավելի վտանգավոր է և կարևոր, ուստի պնդել են, որ նա դարձյալ շարունակի այնտեղ մնալ, որտեղից և Սովետականները կարող են միշտ մեզ զգալի հարված հասցնել: Սեպուհի հարցը վերջնականապես դեռ վճռված չէ, երևի նախարարական խորհուրդը առանձնապես կզբաղվի այդ հարցով:

Զարմանալի թող չթվա, երբ ասում եմ նախարարները «խնդրել են»: Սեպուհը, ինչպես ինքն է ասում, կարող է վերջնականապես թողնել զինվորական ասպարեզը և հեռանալ, որովհետև նա թեև ի պաշտոնե գեներալից էլ բարձր է, բայց պարտավոր չէ ծառայել, եթե ցանկություն չունենա: Այդ իսկ պատճառով, նրանք նախարարները չեն կարող հրամայել, այլ կարող են միմիայն խնդրել: Պետք է խոստովանել, որ մենք էլ չենք ուզում այս շրջանը մնալ, այժմ այստեղ համարյա թե գործ չկա անելու, իսկ Սեպուհը սիրում է շարունակ գործել, մանավանդ, որ երկիր գրավելու հարց կա, և նրա հզոր բազուկը ավելի ուժ և եռանդ է ստանում ավելի շատ տաճկական ճակատում: Այս ճակատը թողնելու գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն է, որ Սեպուհը լաց ի սիրտ է կռվում իր հարազատ եղբայրների դեմ, ինչպես նա է արտահայտվում՝ հայի արյուն թափելը, ինչքան էլ վատ, հայրենամերժ լինեն նրանք, Սեպուհի համար շատ դժվար է:

Առհասարակ բոլորն էլ վստահաբար ասում են, որ եթե Սեպուհը շարժվի Զանգեզուրի և Ղարաբաղի վրա՝ այդ խճճված հողային խնդիրը վերջնականապես կլուծվի հոգուտ մեզ:

Ըստ սովետական ժամանակավոր պայմանագրի, որ օգոստոսի 10-ին կնքեցինք, մենք իրավունք չունենք Զանգեզուր-Ղարաբաղի վրա շարժվել, չնայած, որ այդտեղի հայ աշխատավոր մասսան, ճաշակելով ռսի լուծը, այն ռուսի, որին այնքան ձգտում էր, վերջնականապես հիասթափվել է և ամենօրյա իր ուղարկած պատվիրակներով գահլաներս տանում է: Սակայն իմ կարծիքով դեռ վաղ է Ղարաբաղ-Զանգեզուրին օգնության հասնելը, թող նա վերջնականապես ծծի այն սև մրուրը և ինքը առանց տատանվելու համոզվի, թե ում գիրկն է ընկնելու:

Իգդիրում մենք միայն երկու օր մնացինք: Հետևյալ օրը տեղի ունեցավ եզիդ 100 կամավորների և հիսնյակ հետևակների զորահանդեսը: Ճաշից հետո հրամանատարը դուրս եկավ նրանց նայելու իր շքախմբով: Նա հայերեն ու թուրքերեն մի տաք ճառ արտասանեց, որ ծածկվեց կեցցեներով: Նա իր ճառում շեշտեց, որ ինչպես հայը, նույնպես և եզիդ ժողովուրդը հավասարապես հեծեծել է տաճիկ բռնակալության լծի տակ և հիմա այդ ժողովուրդները իրենց անմահ գավակների արյունով ձեռք են բերել ազատություն-անկախություն սիգապանձ Մասիսի ստորոտում: Հայաստանի հանրապետությունը սեփականություն է ինչպես հայ, նույնպես և եզիդ ու այլ ճնշված ժողովուրդների՝ ազգերի ու ցեղերի համար, որոնք ապրում են նրա հողի վրա և որոնք իրենց սրտի մոտ են զգում այդ երկիրը:

Ապա հրամանատարը հիշեցրեց եզիդներին, որ Հայաստան կոչված երկիրը սա չէ միայն, որ մայր Հայրենիքի կարևոր և մեծ մասը դեռ գտնվում է նույն բռնակալների ձեռքում և արցունքը աչքերին սպասում է մեզ, որ գնանք ու փշրենք նրա շղթաները: Եզիդ զինվորները հայ մարտիկին խանդավառ ցույցեր սարքեցին և ուխտեցին իրենց եղբայր հայ զինվորների կողքին կռվել և մեռնել, քանի դեռ վերջնականապես չէ իրագործվել Հայաստանի Միացյալ և Անկախ Մուրբ գաղափարը: Զորահանդեսից հետո գորքը, սպայությունը և ժողովուրդը ցրվեց ուրախ տրամադրությամբ: Մի բան նկատելի էր, որ հայ զինվորականությունը նրանց վրա շատ բարձրից էր նայում, ճիշտ այնպես, ինչպես մի ժամանակ մեծն Ռուսաստանը նայում էր մեր կամավորական անկանոն խմբերին:

Չմոռանամ հիշատակել, որ Սեպուհը նրանց սպա մարզիչներ կարգեց և խոստացավ նրանց նոր հագուստ և կոշիկներ տալ: Ստեփան Ծաղիկյանը, որ այստեղից մի քանի ամիս առաջ մեկնել էր Իգդիր, կարգի էր բերել իր ձիավոր հարյուրակը, որ նրա բացակայության պատճառով քայքայվել էր, մեզ տեսնելով շատ ուրախացավ: Նա գոհ էր Իգդիրից և զերծ մոծակների սարսափից, որ այնքան ահ ու դող էր ազդում և հրամանատարին և Ամիրյանին: Մուշեղն ու ես ուրախությամբ կմնայինք այնտեղ, եթե հրամանատարը թույլատրեր: Այնտեղ ստացվել էր Կողբի աղահանքերը գրավելու ծրագիրը, որ կազմել էր գնդապետ Վեքիլովը և որին հանձնվել էր այդ գործողությունները վարելու ընդհանուր հրամանատարությունը: Ի տեղի հրամանատարի գնդապետ Խուդաբաշյանին էր հանձնվում ճակատի ղեկավարությունը: Նա լուրջ, բարեխիղճ և հանդուգն զինվորական էր, որին բոլորն էլ անխտիր հարգում էին:

Այդ երկու օրը չիմացանք ինչպես անցավ Իգդիրում: Օգոստոսի 6-ին ճաշից հետո թողինք Իգդիրը և վերադարձանք Երևան, որտեղից մի քանի օր հետո Սեպուհը Դիլիջանի վրայով Ալեքսանդր անցավ, իսկ ես ու Մուշեղ Թամրազյանը եկանք Դիլիջան: Առայժմ ոչ ես և՛ ոչ էլ նա շտաբի գործերին չենք խառնվի, բայց շտաբի պետ Պալյանը ստիպում է Մուշեղին, որ գործերը անհապաղ ստանա, չնայած այն բանին, որ հրամանատարը թույլատրել էր Մուշեղին մի երկու շաբաթ հանգստանալ: Ամիրյանը ևս շուտով այստեղ պիտի գա: Նրան մենք հանդիպեցինք Երևանում, որ Ալեքսանդրից էր եկել և մտադիր էր մի քանի օրով Իգդիր գնալ:

Դիլիջան, 20 սեպտեմբերի

Այստեղ աշուն է կատարյալ, ամպամած, անձրևային աշուն: Ամառանոցավորները վերադարձել են, կյանքը մեռել է այստեղ և ամեն ինչ տաղտկալի է: Ամառվա գով, գեղեցիկ և պայծառ օրերը այլևս չկան: Տխուր է, շատ տխուր: Այդ տխրությունը ավելի ևս զգալի է մանավանդ այն պատճառով, որ մեր շտաբի դրությունը անորոշ է. չգիտենք, վերջապես, այստե՞ղ պիտի մնանք, տեղափոխվենք Իգդիր, թե՞ ուրիշ մի ռազմաճակատ: Դեռ ամսի 9-ին մեր քաջարի Բանակը գրավեց Կողբի աղահանքը, ուր նրան լուրջ դիմադրություն ցույց չէ տված:

Արևմտյան ճակատում խայտառակ պարտությունից հետո, Բաքվի բոլշևիկները Դիլիջանի ճակատում նոր ավանտյուրայի են դիմել: Նրանք օգտվելով այն հանգամանքից, որ այս ճակատից մեր պահակային զումարտակը ուղարկվեց Երևան՝ հարձակման դիմեցին և գրավեցին Աքսիբաբայի ձորը: Հրամանատարի կողմից միջոցներ են ձեռք առնված դրությունը վերականգնելու: Այստեղ մի բան պետք է շեշտել, որ նրանք այս երրորդ անգամն է, որ մեր դեմ նոր գործողություն են սկսում ուղիղ ամեն ամիս մի անգամ, կարծես ռոճիկ ստանալու համար:

26 սեպտեմբերի

Ամսի 22-ին, 23-ին վերջնականապես մաքրվեց Աքսիբաբայի ձորը՝ ներս խուժած ռուս-թաթարական հորդաններից:

Գնդապետ Խաչատրյանը, որին հանձնարարված է Ղազախի ամբողջ գծի պաշտպանությունը, իր զորամասով հարձակման էր անցել և թշնամու համար մեծ կորուստներով էտ քշել նրանց:

Խաչատրյանը, միանգամայն վերականգնելով մեր սահմանի նախկին դրությունը, նույնիսկ գրավել էր Ադրբեջանին պատկանող Սաթըլմըղ սարը, բայց օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը խախտած չլինելու համար դարձյալ էտ էր քաշվել մեր սահմանը: Այժմ մեր դրությունը ավելի քան կայուն է: Այդ կռվում մենք ունեցել ենք երկու սպանված, մի քանի վիրավորներ և գերի ենք տվել: Թշնամու կորուստը համեմատաբար ավելի մեծ է: Երեկ Իջևանից պաշտոնապես հաղորդվեց, որ ռուսները իրենց թնդանոթներով քաշվում են Ղազախ: Մի քանի ստույգ տեղերից եկած լուրերը հաստատում են այդ:

Օլթիի ուղղությամբ առաջին անգամ՝ ամսի 18-ին մենք անհաջողություն ունեցանք, թշնամին հարձակման անցնելով գերազանց ուժերով ստիպել է մերոնց մինչև տասը վերստ էտ նահանջել:

Գլխավոր շտաբի պաշտոնական հաղորդագրությունը ավելի մանրամասնություններ չի տալիս: Մեր գործառնաքննիչի խմբավորում է կատարվում:

Այսօր ծածկագիր հեռագրով Գլխավոր շտաբը հաղորդում է, որ սեպտեմբերի 25-ին Սարիղամիշի մեր գործառնաքննիչի հարձակվել է Բարդուսի լեռը դիրք բռնած թշնամու վրա և քշել է նրան մի քանի կարևոր կետեր գրավելով, բայց հետո ետ է նահանջել, որովհետև թշնամու պահեստի օգնական մասը շուտ է վրա հասել: Մենք ունեցել ենք 8 սպանված և 23 վիրավոր, իսկ թշնամին 300 դիակ է թողել կովի դաշտում, մի բան, որ ես չեմ հավատում: 300 սպանված տվող կողմը մի 900 էլ վիրավոր տված կլինի, որ հավանական չէ:

Օլթիի ուղղությամբ մեր կազմակերպված և թարմ ուժերը նոր միայն սկսել են շոշափման մեջ մտնել թուրքերի հետ: Նույն ճակատի առաջին պարտության մանրամասնությունները այժմ հայտնի են, թեև շտաբը չի հաղորդում: Սկզբում կտրելով մեր նահանջի ճանապարհը և կենտրոնից հարձակման դիմելով՝ թշնամուն հաջողվել է վերցնել մեզինից 6 խցանավոր թնդանոթ, մի թեթև ավտոմոբիլ և այլ ավար, այդ կովում մենք տվել ենք մոտ 60 սպանված ու վիրավոր, որոնց թվում 3 երկրաչափ սպանված և անհայտ կորած:

Մեր այս պարտության գլխավոր պատճառը թույլ հսկողությունն է եղել և անփութությունը:

Հո չի կարելի հակառակորդին այդքան էլ արհամարհել և անհոգ նստել: Վերջապես Տաճկաստանը, որին մենք հիմա սկի հաշվի չենք առնում, այնուամենայնիվ ունի կանոնավոր զորք, նրանք 10 տարի է, որ կռիվների մեջ են և կռվված են:

Այս անգամ Օլթիի գրավումը անխուսափելի պետք է լինի, այլապես թշնամին շփացած կամրանա այդտեղ և ձմեռը մեզ հանգիստ չի տա: Մի փառավոր ջարդ, և թշնամին կկորցնի իր ռազմընդունակությունը և մեզ հնարավորություն կստեղծի ձմեռը հանգստանալու, կազմակերպվելու և գարնանը առաջ խաղալու երկրի ներսը: Մեր գլխավոր և ամենավտանգավոր թշնամու՝ ռուսի գլուխը խառնված է ներքին և արտաքին ճակատներով, այդ կողմից ապահով ենք: Մնում է մեր դարավոր թշնամին՝ Տաճկաստանը, նրա հետ այժմ մենք կարող ենք մեր պատմական խճճված հաշիվները տեսնել:

Սեպուհը դեռ չի վերադարձել, և մեր դրությունը անորոշ է:

Դիլիջան-Ղարաքիլիսա գործառնաքննիչի շտաբի պետի պաշտոնակատարը ներկայումս Մուշեղ Թամրազյանն է, ես գրագրի պաշտոնով եմ նույն շտաբում: Փաստորեն այս շրջանի հրամանատարը դեռ Սեպուհն է, թեև գործերը ժամանակավորապես վարում է գեներալ Խանկալամյանը: Ամիրյանը պիտի գար, բայց մինչև այսօր նրանից ոչ մի տեղեկություն չկա: Շտաբի բոլոր գործերը ծանրացել են Թամրազյանի և Օհաննեսյանի վրա: Մեր շտաբում աշխատող փոխտեղակալ Թոթոյանը և Ավետիսյանը, որոնք ուզում էին այստեղից պոկ գալ Երևան տեղափոխվելու համար, հակառակ նրանց կամքին ուղարկվեցին Աքսիբաբայի գլխապետ /գուցե պետք է լիներ՝ գնդապետ -Գ.Ռ./ Խաչատրյանի տրամադրության տակ: Շտաբի նախկին պետ փոխգնդապետ Պալյանը վերջապես տեղափոխվում է Երևան պաշտոնավարելու:

Շտաբի պետի պաշտոնը ստանձնելով՝ վարատար Թամրազյանի առաջին գործն եղավ պաշտոններից արձակել մեզ մոտ աշխատող երկու վարձու օրիորդներին, որոնք իսկապես վարձ էին ստանում, օգտվում զինվորական մթերքներից, բայց գործ չէին կատարում: Գրագրի պաշտոններից 7-րդ գնդի շարքերն ուղարկվեցին նաև երկու ուրիշ երիտասարդ գրագիրներ, որոնք սիլիբիլի անելուց զատ չէին աշխատում: Երկուսն էլ տաճկահայեր էին, մեկը՝ վանեցի, մյուսը՝ իզմիրցի: Նրանք դժգոհությամբ հեռացան, բայց հրամանը հրաման էր և պիտի կատարվեր: Մտավորական երևակայելով՝ նրանք կարծում էին, որ զինվորական ծառայությունը հանաք բան է: Եվ վերջապես դժգոհելու ինչ բան կա, շարքերում մարդս ավելի օգտակար կարող է լինել իր

հայրենիքին, քան սեղանի շուրջ նստած՝ այս կամ այն հրահանգը, բավարարագիրը կամ հրամանը արձանագրելով: Ջարմանալի բան, շարքերը մտնելու ցանկացողներին չեն ուղարկում, իսկ դժգոհներին հատկապես ուղարկում են, կարծես դրանով ուզում են ասել, որ զինվորական ծառայության մեջ մարդ իր գլխի տերը չէ: Ահա թե ինչ ասել է զինվորական ծառայություն:

29 սեպտեմբերի

Ամսի 28-ին, գիշերը թուրքերը հարձակման անցան Սարիղամիշի մեր գորամասի աջ թևի վրա և համարյա միաժամանակ Փենակից Շիրոքո լեռան վրա, որը ընկնում է Կոստրից 10 վերստ հարավ-արևելք և Բարդուսից Ձիարեթ և Չեմբարտաղ սարի վրա: Առավոտյան թուրքերին հաջողվեց նեղելով մեր գորամասերը գրավել այդ կետերը: Սարիղամիշի գորամասի աջ թևը ետ է քաշվում դեպի Վիշան գյուղը և Չումուրլու սարը, որը Սարիղամիշից 5 վերստ դեպի արևմուտք է ընկնում: Նույն օրը առավոտյան թուրքերը մեծ ուժով՝ թնդանոթներով ու սավառնակներով, կովով գրավել են Կարաուրգան սահմանորոշ գյուղը:

Սարիղամիշի գորամասի ձախ թևը ստիպված նահանջել է դեպի Սաղնալուխի լեռնաշղթան: Ղարաղուրտի ուղղությամբ նկատվել են թշնամու հետախուզական ուժեղ խմբեր: Տաճիկների կողմից հարձակվում են 9-րդ և 12-րդ տաճկական դիվիզիաները:

Մի ուրիշ հեռագրում, որ Սպարապետից է, նախագգուշացնում է Դիլիջան-Ղարաքիլիսայի գորամասի պետին, որ սա լուրջ հսկողություն կատարի, որ կարմիրները նույնպես հարձակման չանցնեն:

Այսօրվա մի երկրորդ հաղորդագրությունը ասում է, որ Սարիղամիշի մեր գորամասը Նովո-Սելիմ գյուղի մոտ չունենալով հարմար դիրքեր, ետ քաշվեց Կոշավա-Պուշքար սարը, Ագիարա, Վերին և Ներքին Քոթանլի և Բեռնա: Թշնամին գտնվում է Սուլդոզակայա, Բազարտան-Քեջիտ, Կարախտամագ: Մերտենեկի գորամասի առաջապահը ետ է քաշվում դեպի Բեգլի Ահմեդ գյուղը: Կաղզվանի գորամասը 18 ժամին Պիսլինա կայարանից դուրս կգա Բեգլի Ահմեդ, արդ գորասյան շարժումը խանգարվում է գաղթականների մեծ հոսանքի պատճառով:

Փիլոսի, Մուրադ-խանի և Աբգարի ձիավոր կամավոր խմբերը փախել, ցրվել են:

Մի ուրիշ հեռագրում Սպարապետը շտապ կերպով պահանջում է 7-րդ ամբողջ գունդը, որ ներկայումս ճակատ է բռնել Շամշադինում բոլշևիկների դեմ և այդպիսով միայն 6-րդ կանոնավոր գունդն է մնում այս ճակատը, որին պիտի լրացնեն նոր զորահավաքով:

Կարաուրգանի, Սարիղամիշի, Կաղզվանի ռազմաճակատները թողնելուց հետո թուրքերը արագ կերպով մոտեցել են Ղարսի դռներին, 1918 թվի պատմությունը մինչև այստեղ նույնությամբ կրկնվել է, բայց սրանից հետո Հայաստանի Հանրապետական Բանակը գոռով պիտի շուռ տա պատմության անիվը ի փառս ազատության և անկախության:

Մազաչափ անգամ չեմ կասկածում, որ Հայաստանը իր վճռական հարվածը պիտի տա մեր դարավոր ոխերիմ թշնամուն՝ հակահեղափոխական Տաճկաստանին: Ես մարգարե չեմ, բայց այդպես պիտի լինի, որովհետև ուրիշ կերպ չի կարող լինել, եթե անգամ Ամենակարողը այլ կերպ ցանկանա:

Մեր նախարարական խորհրդի այսօրվա նիստը որոշել է ամբողջ Հայաստանը հայտարարել պատերազմական դրության մեջ և անխտիր զորահավաքի ենթարկել 20-ից մինչև 35 տարեկանները: Մա ցույց է տալիս, որ վտանգը այնքան էլ սպառնալից չէ, որովհետև հայ ժողովուրդը ընդունակ է ծերերին ու պառավներին, ծծկեր երեխաներին և կանանց զենքի տակ կանչել հակառակ դեպքում: Երեկ մեր հրամանատար Սեպուհից հեռագիր ստացանք, որ զորական նախարարի կողմից շտապ կանչված է Երևան, թեև 39 աստիճան տաքության մեջ է եղել, բայց անսալով նախարարին, մեկնել է մայրաքաղաք: Արդեն պարզվեց, որ մեր Բրիգադան էլի մնալու է Իգդիր: Երևի հրամանատարը շուտով ինձ ու Մուշեղին էլ է կանչելու:

Երեկ մոռացա արձանագրել, որ այս գծով Ղարսի ճակատը մեկնեցին մեր լավագույն զինվորական պետերը՝ զորավար Միլիկյան, գնդապետ Վեքիլյան, գնդապետ Շահմազյան, նրանց հետ էին նաև Մշեցի Մմբատը* և Արտուշիան, որոնք լավ պարտիզաններ են համարվում: Ինչ ուզում է լինի, մեր կամավոր զնդերը խուճապ գցողներ և առաջին փախչողներ են, ավստո այն փողին, որ նրանց վրա ծախսվում է: Այսօր անցավ, վաղը տեսնենք ինչ կրեքի Հայաստանին:

---

* մինչև իր մահը 1956-57թ. աշխատում էր Երևանի Կոմիտասի անվան զբոսայգում՝ որպես պահակ - Գ.Ռ.

---

30 սեպտեմբերի

Երեկվա ու այսօրվա սպայակույտի պաշտոնական հաղորդագրությունները նույնն են, մենք դիրք ենք բռնել Բեկլի-Ահմեդը, որ մեր երկրի բերդաքաղաքից ընդամենը 15 վերստի վրա է /երեք ժամվա հեռավորություն/: Կարճ ասած, մեր դարավոր թշնամին ծեծում է Ղարսի դուռը, բայց նրա անարգ բռունցքի հարվածները պիտի ջախջախվեն մեր բերդաքաղաքի պողպատե դարպասի մոտ, ուր արդեն հսկում է Հայկական Հանրապետության փոքրաթիվ, բայց քաջարի Բանակը:

1920 թվականը հայկական բանակի քննության թվականն է. այս թվին մենք ջարդեցինք ադրբեջանական 40000-նոց բանակը և ետ շարտեցինք Ջանգեզուր Ղարաբաղի ճակատներից, նույն թվի մայիսին ներքին դավադիր ապստամբությունը, որ բռնկվեց ողջ Հայաստանում՝ իր բնի մեջ խեղդվեց, ապա մենք Ղազախ Շամշադինի ճակատում ամոթալի պարտության մատնեցինք ռուս-հայ-թաթար երկու համառ և չորս թույլ գրոհները, որոնց միակ նպատակն էր ընկճել Հայաստանը և հայ ժողովրդի դիակի վրայով ձեռք մեկնել Մուստաֆա Քեմալ փաշային, և այս նույն թվին մենք թուրքերից մաքրեցինք Ջանգիբասարը, Վեդին, Շարուրի ամբողջ գավառը և Ղարա-Ղայլեի ձորը, որոնք մեկ-մեկ պալարներ էին մեր մանուկ Հանրապետության, այս բոլորից հետո մենք գրավեցինք Փենեակի ածխահանքերը, Կողբի աղահանքը, որոնք կենսական նշանակություն ունեն մեզ համար:

Թշնամին օգտվելով այն բանից, որ մեր ճակատները ընդարձակվել են 5 անգամ ավելի շատ, քան առաջ էր և այն հանգամանքից, որ մեր փոքրաթիվ բանակը ցրված է այս ու այն կողմ, դրան ավելացրած և այն, որ նավթ ու քարյուղ չլինելու պատճառով մեր հաղորդակցությունը բոլորովին կանգ է առել. նա կարճ ժամանակամիջոցում խոշոր ուժեր է կենտրոնացրել Ղարսի ուղղությամբ, որ մեզ մահացու հարված հասցնի, բայց այդ նրան բնավ չի հաջողվի, որովհետև հայ ժողովուրդը երբեք տրամադիր չէ մեռնելու և այն էլ ու մ ձեռքով՝ թուրքի, մի ժողովուրդ, որը իր մահվան գալարումների մեջ է, մի պետություն, որից ոչինչ չի մնացել փաստորեն:

Չէ, մենք պիտի հաղթենք թշնամուն Ղարսի պատերի տակ ինչ գնով էլ որ լինի: Հայ երկիրը ոտքի է կանգնած, նա այժմ ներկայացնում է մի ընդարձակ ռազմաճակատ, ուր մարդ թե կին, ծեր թե մանուկ, գիտուն թե տգետ, շինական ու քաղաքացի, որպես մի մարդ ոտքի են ելել կամ մեռնելու և կամ ապրելու՝ վերջնականապես մեռցնելու այն գազանին, որ իր հոգևարքի մեջ ուզում է մեզ էլ իր հետ տանել, որովհետև նա՝ մեր թշնամին, անգամ իր սատկած վիճակում էլ մեզանից չի ուզում պոկ գալ: Երկրի ծանր կացությունը գիտակցելով՝ մեր նախարարները ըստ իրենց սեպտեմբերի 27-ի նիստում կայացած որոշման, ցրվեցին երկրի զանազան մասերը: Նրանցից մի քանիսը վաղը այս գծով պիտի մեկնեն իրենց նշանակված վայրերը:

1 հոկտեմբերի

Այսօր առավոտյան տեղս ժամանեց ելևմտից նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, ճանապարհների և հաղորդակցության նախարար Զամալյանը, երկրագործության նախարար Վրացյանը և խնամատարության նախարար Բաբայանը, նաև լուսավորության նախարար Գ. Ղազարյանը: Առաջինը

մնում է Դիլիջանում, որին ենթարկվում են զինվորական, քաղաքացիական և մյուս բոլոր իշխանությունները, մեկ խոսքով նա կատարյալ դիկտատոր է, նույն բարձրագույն լիազորություններով Ջամալյանն ու Ղազարյանը մնալու են Ալեքսանդրի, իսկ Վրացյանն ու Բաբայանն՝ Ղարս:

Նախարար Գյուլխանդանյանը այսօր երեկոյան տեղական Դաշնակցական ընկերների ընդհանուր ժողովում գեկուցեց ներկա մոմենտի մասին, որի ընթացքում ասաց, որ կառավարությունը որոշել է Ղարսը պահել այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ ճակատը պաշտպանող զորամասի 3/4-րդ մասը չի ջարդվել, բացի այդ Ղարսի ռազմաճակատ մեկնող բարձրաստիճան զորականներից սկսած մինչև հետին սպան անձնական պատասխանատվություն են կրում, եթե առանց հրահանգի իրենց հանձնված ճակատը կամ դիրքը թողնի, եթե անգամ իմանա, որ անկարելի է պահել: Ուրիշ խոսքով, նահանջել բառը իսպառ վերացված է մեջտեղից, եթե այդ հարմար չի գտնում ընդհանուր հրամանատարությունը:

Որովհետև համայն Հայաստանը գտնվում է զինվորական դրության մեջ՝ բոլոր հանցավորները հանձնվելու են զինվորական դաշտային դատարան:

2 հոկտեմբերի

Ղարսի ուղղությամբ առայժմ խաղաղ է, բացի տեղական բնույթ կրող առաջապահների թեթև ընդհարումներից:

Մենք դեռ Ղարսում ուժեր ենք կենտրոնացնում ընդհանուր հարձակման անցնելու համար: Թշնամին ձգտում է պաշարել մեր թևերը, բայց անօգուտ:

Թուրքերից նախաձեռնությունը կորզելու համար՝ մերոնք այսօր հարձակման են անցել և նրանց հաջողվել է վերականգնել մոլոկանի Նովո-Սելիմ գյուղը, բայց ռազմագիտական նկատառումներով էլի թողել են այն թշնամուց ճնշվելու: Շատ հասկանալի է, որ մեր հրամանատարությունը այդպիսով խաղեր է սարքում թշնամուն համոզելու, որ մենք անկարող ենք լուրջ գործողություններ սկսելու, եթե մեզ հաջողվեց այդպիսով թշնամուն կուրացնել, նրա ուժերը կենտրոնացնել Ղարսի տակ և ապա ընդհանուր հարձակման անցնելով, վերջապես ջախջախել թշնամու կենդանի ուժը, որից հետո նա ուշքի չի գա մինչև առաջիկա գարուն:

3 հոկտեմբերի

Դիլիջանի կառավարության լիազոր նախարար Գյուլխանդանյանը նախարարապետ Օհանջանյանից մի հեռագիր ստացավ, որով վարչապետը հայտնում է, որ Ղարսում մեր դրությունը ամուր է, կտրուկ միջոցներ են ձեռք առնված շուտով լիկվիդացիայի ենթարկելու տաճկական ավանտյուրան: Հայաստանի չորս ծայրերից կամավորներ են գնում դեպի Ալեքսանդրի ու Ղարս:

Կամանդարմը մեզ հայտնում է, որ մեր պատժիչ զորամասի շտաբը, որ ցարդ գոյություն ուներ և ղեկավարում էր Դիլիջանի ռազմաճակատի ամբողջ գործերը՝ անմիջապես հանձնենք զորավար Խանկալամյանին և մենք շտապենք մեկնել մեր զորամասերը: Սրա պատճենը հաղորդված է Սեպուհին Ալեքսանդրի: Տեսնենք հրամանատարը ինչ կարգադրություն կանի իմ և Մուշեղի նկատմամբ: Ինչպես երևում է, մեզ կանչելու է իր մոտ կամ Ղարս կամ Ալեքսանդր, բայց որքան ուրախ պիտի լինենք Ղարս գնալով:

Համագասպի զորամասից մի ծածկագիր ստացանք, որով հաղորդվում է ի գիտություն, որ Բասարգեչարում թշնամու հետախուզական խմբեր են երևացել, մեր հետախույզները պատահելով նրանց, կռվի են բռնվել և ետ քշել նրանց, որոնք թողել են մի հուսարական գլխարկ, որով պարզվում է, որ նրանք ռուսներ են եղել: Ինչպես երևում է, Ադրբեջանից մեզ խփելու մտադրություններ կան: Այդ հեռագրի հիման վրա զորավար Խանկալամյանը հրամայեց Ղազախ-Շամշադինի մեր երեք զորամասերի պետերին Իջևան՝ փոխգնդապետ Խաչատրյանին, Թաուր-Կալա՝ գնդապետ Մանևին և Միխայլովկա փոխգնդապետ Ահարոնյանին, որ սրանք զգոն լինեն և հսկողությունը ուժեղացնեն:

Ղարաքիլիսայից եկողները պատմում են, որ Թիֆլիսից 800 կամավորներ են եկել: Նրանք եկել են մինչև Մանահին վրացական երկաթուղագծով, իսկ այնտեղից՝ ոտքով: Նավթ ու մագութ չունենալու պատճառով, մեր երկաթուղագիծը համայն Հայաստանում այս քանի շաբաթ է, որ իսպառ կանգ է առել: Այս է, որ մեր մեջքը ջարդում է: Եթե մեր երկաթուղին բաներ, մենք ոչ մի թիզ հող չէինք զիջի թուրքերին: Մա էլ հաղորդակցության նախարարի անհեռատեսության արդյունքն է: Նեղ օրվա համար մեր երկիրը միշտ պետք է անձեռնմխելի պաշար ունենա գորաշարժի համար, բայց այդ չի արված: Այսպես էլ անտերություն կլինի... Ինձ մնար, ես Ջամայանին առաջին հերթին ռազմադաշտային դատարան կհանձնեի:

Կարմիր տեռոր ու դիկտատուրա, ահա մեր միակ միջոցը, որով մեզ պիտի հաջողվի մի անգամ ևս ջարդելու մեր երկու դարավոր թշնամիներ թուրքին և ռսին, իսկ ներքին թշնամուն շնչել անգամ թույլ չպետք է տալ:

Մահ, անխնա մահ, մեր ներքին ցածրհոգի թշնամիներին... Բարեբախտությունն այն է, որ բոլշևիկ Ռուսաստանին լեհերն ու Վրանգելը ջարդում են, այլապես մենք բոլորովին պիտի կորչեինք:

Եթե հույները ներկայումս նույնն անեին քեմալիստների նկատմամբ, մենք լավ դաս կտայինք թուրքերին: Մի ուրիշ ուրախացուցիչ պարագա էլ այն է, որ ներկայումս ոչ-ոքի վրա հույս չունենք դրած, մեր հույսը մենք ենք, դրա համար էլ պիտի հաղթենք անպատճառ:

Մեր այս ճգնաժամի պահին, Ադրբեջանի թուրք-թաթարները, որոնց քշել ենք մեր երկրից դեռ մայիս ամսին, իսպառ հիմարացել են. նրանք համախոսականով խնդրում են մեր կառավարությանը, որ սա նրանց ընդունի որպես հպատակներ և թույլ տա ապրելու Աքսի-բաբայի ձորում: Նրանք խոստանում են կատարել իրենց քաղաքացիական ամեն տեսակ պարտականությունները: Մակայն ո՞վ է նրանց թույլ տվողը: Մենք լավ գիտենք, թե սրանք ինչպիսի քաղաքացի կարող են լինել մեր հանրապետությանը: Նրանց համար այս անհանդուրժելի զիջողությունը երկու տեսակետից կարելի է մեկնաբանել. կամ այն է՝ նրանք տանել չեն կարող բոլշևիկյան կարգերը, կամ թե ուզում են նորից մեր տակը փորել:

Բայց դառն փաստերը գալիս են ապացուցելու, որ ավելի շատ առաջինն է այդ խոր պատճառը:

Այդպես լինելով հանդերձ՝ մենք նրանց ոչ լավն ենք ուզում, ոչ էլ վատը, թող մեզ հանգիստ թողնեն և թույլ տան, որ մենք մեզ համար և իրենք իրենց համար ապրեն: Մա է ուղիղ և միջին ճանապարհը:

4 հոկտեմբերի

Իգդիրի շրջանում թուրքերն ու քրդերը գլուխ են բարձրացրել, նրանք նույնիսկ հարձակման են դիմել այսօր, բայց ետ են մղվել մերոնց կողմից: Այնտեղ հիմա գործում է Դրոն, այն մարդը, որն անցյալ տարի 25 ձիավորներով Իգդիրից դուրս քշեց 500-ից ավելի քուրդ խուժանին, որոնք ուզում էին կտրել մեր գորքի ճամփան և տիրել նրանց:

Դրոն իր հայրենիքումն է և այնտեղի յուրաքանչյուր քարն ու թուփ նրան քաջածանոթ է:

Հիմա մեզ հարկավոր է 10.000-նոց տաճկահայ մի թարմ բանակ Ամերիկայից, Բալկաններից և այլ գաղութներից և Տաճկահայաստանը այս անգամ կգրավենք: Նրանց ավի հանեինք Տրապիզոնից և կտրեինք Քեմալի թափթփուկ բանակի մնացորդների նահանջի ճամփան և լախտի վերջին հարված իջեցնեինք Թուրքիայի գլխին:

Այս բանը անհնար չէ, բայց չգիտեմ ինչ են մտածում արտասահմանյան մեր պատվիրակությունն ու հազար ու մի հայանպաստ կոմիտեները, որոնք մեզ աջակցում են միայն բարեմաղթություններով ու հազար ու մի դատարկ, խրախուսիչ խոսքերով: Մեզ շոշափելի աջակցություն է հարկավոր, կենդանի ուժ: Միթե՞ այսքան տարրական բան չեն ուզում հասկանալ այդ հաստագլուխները, որոնք ահա երկու տարի է շփում ունեն Եվրոպայի լպիրշ, պոռնիկ քաղաքագետների հետ: Այսօրվա ստացված

պաշտոնական գորաշարժականն ասում է, որ Սարիղամիշի ուղղությամբ մեր հետախույզների և զրահապատի հետախույզությունը շարունակվում է: Մեր սավառնակները հաջող ռումբ են գցել Եոլ-Քեդմազ գյուղի վրա: Մերտենեկի ուղղությամբ թուրքերը փորձում են Զարուշատի մահմեդականությանը կազմակերպել՝ մեր դեմ գործելու նպատակով: Մուրմալուի գորամասը հոկտեմբերի 3-ին, կեսօրից հետո հակահարձակման անցնելով՝ քրդերին Քսալֆալու գյուղից դուրս շարտեց: Քրդերի կողմից գրոհում էին 600 ձիավոր և հետևակ 6 գնդացիներով: Հոկտեմբերի 4-ին քրդերը հարձակում գործեցին Սոքուտլու, Փիրսաղ և Ագարակ գյուղերի վրա ու նեղել են մերոնց: Կռիվները շարունակվում են: Այսօր երեկոյան հեռագիրը լուր բերեց, որ ընկել է Կողբը, որով աղահանքերը նորից ընկան քրդերի ձեռքը:

6 հոկտեմբերի

Հրամանատար Սեպուհը Ղարսից հեռագրում է Դիլիջանի գորամասի շտաբի պետ վարատար Թամրազյանին, որ սա համաձայն ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկյանի կարգադրության շտաբը լիկվիդացիայի ենթարկելով հանձնի գեներալ Խանկալամյանին, որը նորից նշանակվել է Դիլիջան-Ղարաքիլիսա գորամասի հրամանատար: Հեռագրում ասված է, որ շտաբը հանձնելուց անմիջապես հետո պետք է տեղափոխվենք Ղարս:

Երբ Թամրազյանը այս հեռագրի բովանդակությունը հաղորդեց ինձ, ես շատ ուրախացա, որովհետև Դիլիջանի անձրևային եղանակները մի կողմից և համարյա անգործությունը մյուս կողմից ձանձրացրել են: Այժմ Ղարսի ճակատը ավելի հետաքրքրական է, որովհետև այնտեղ գործ կունենանք մեր դարավոր թշնամու՝ թուրքի հետ, որը իր վերջին թափթփուկ ուժերը հավաքած՝ իր հոգևարքի վայրկյանին, ուզում է մեզ էլ իր հետ մահվան հանձնել: Այսօր նեթ պատրաստություններ տեսանք շտաբը հանձնելու: Վաղը վերջապես գործերը կստանանք Խանկալամյանի շտաբը: Ղարսի վերջին նահանջը սարսափելի տպավորություն է թողել այստեղի հայ ազգաբնակչության վրա. նրանք վախենում են, որ մեր հանրապետության բանակը չկարողանա կասեցնել այդ մեծ վտանգը և ստեղծվի 1918թ. դրությունը, բայց ես անձնապես համոզված եմ, որ հակառակը տեղի պիտի ունենա:

8 հոկտեմբերի

Շտաբը հանձնեցինք և պատրաստվում ենք վաղը մեկնելու, եթե 7-րդ գունդը այս գիշեր Շամշադինից գնա:

Ղարաքիլիսա, 9 հոկտեմբերի

Այսօր երեկոյան հասանք Ղարաքիլիսա: Մենք բեռնակիր ավտոմոբիլով եկանք, իսկ 7-րդ գունդը մինչև հիմա ճանապարհի կեսը ավտոմոբիլով, իսկ մնացած կեսը՝ ոտքով: Ղարաքիլիսան, որպես Հայաստանի նշանավոր կայարան, լավ տպավորություն պիտի թողներ, սակայն, ցավոք սրտի պետք է ասել, որ բացասական տպավորությունը այնքան ուժեղ էր, որ դրանով կարելի է պարզ պատկերացնել, թե ինչ վիճակի է մեր երկաթուղին, շնորհիվ այն բանի, որ մենք չունենք ոչ նավթ և ոչ էլ մագուր: Այսօր գիշերվա 12-ին Ղարաքիլիսա ժամանեց Լեզրանի գնացքը մոտ 100 հոգի շքախմբով: Գնացքը, որով եկավ սովետական ներկայացուցիչը, շքեղ էր, որով առաջ ճանապարհորդում էին միմիայն ռուսական ցարերը: Գնացքը կանգնելուն պես, հայ զինվորականները շրջապատեցին նրան: Գո-հացում տալով իրենց հետաքրքրությանը՝ երկու կանանց հետ գնացքից վար իջավ Լեզրանի անձնական քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանը, որի հետ խորհրդակցեցինք գնդապետ Իշխանյանը, Մուշեղ Թամրազյանը և ես: Առաջինը ձեռք տալով Ա. Հովհաննիսյանին ասաց.

— Ձեր աշակերտին չե՞ք ճանաչում:

— Իմ աշակերտները ուսադիրներ չեն կրում, պատասխանեց նա, այդպիսով կատարելով իր կոմունիստական պարտականությունը:

Այս խոսքի վրա ներկաները՝ սպաներ թե զինվոր, չափազանց զայրացան և ամեն կողմից մի-մի դժգոհության ձայն լսվեց անկապ: Ապա Թամրազյանը բերանը բացեց և ասաց այն ամենը, ինչ-որ կարելի էր և հարկավոր ասել սովետական ներկայացուցիչին:

— Դուք կոմունիստներ չեք, այլ թալանչիներ, ավազակներ, դուք միայն քանդում եք առանց ստեղծագործելու, ստանում եք անարդար կերպով և Ձեր իշխանությունը հաստատել եք միլիոնավոր անմեղ ժողովրդի արյան ու արցունքի վրա, իսկ Ձեր վերաբերմունքը հանդեպ հայ բազմատանջ ժողովրդին՝ բացարձակորեն թշնամական է, որովհետև համաձայն Ձեր ի լուր աշխարհի հայտարարած սկզբունքների՝ մեր ազատատենչ ժողովուրդը կամենում է ազատ ու անկախ ապրել, ուզում է թոթափել թե թուրքի և թե ռուսի ստրկական լուծը: Դուք պարզապես խաղալիք եք դարձել զանազան Հուսեյնովների ձեռքը, որոնք Ադրբեջանի բանտերը լցրել են հայ մտավորականներով, դրան ի պատասխան հայ կառավարությունը իր հերթին բռնաբերել է ինտելիգենտներ է բանտարկում: Հայ կառավարությունը առաջարկեց, որ փոխանակություն լինի, բայց Հուսեյնովը մերժեց ձեր՝ հայ կոմունիստների համաձայնությամբ, և իհարկե, ի՞նչ է կորցնում նա, երկու կողմից էլ տուժողը հայ մտավորականն է:

Ապա Իշխանյանը խոսք բացեց Ղարսի ուղղությամբ քեմալիստների շարժման մասին, որոնք ձգտում են Հայաստանով կապ հաստատել բռնաբերվածների հետ: Լեզրանի ներկայացուցիչը կմկմալով չժխտեց այդ փաստը, որ առիթ տվեց ներկաների զայրույթին:

— Մեր դիակների վրայով միայն կարող եք միանալ քեմալիստներին, ասաց մեկը:

— Ստոր դավաճաններ , - ասաց մի սոսկական* զինվոր:

---

*շարքային

-Գ.Ռ.

— Ի՞նչ ուզում եք արեք, բայց մենք պիտի ապրենք, թող կորչեն Ձեզ պես դավաճանները,— կամաց ձայնով ասաց մի երրորդը, երևի չուզելով քաղաքավարության սահմանից դուրս գալ:

— Մենք քեմալիստներին կքշենք, իսկ բռնաբերվածների քիթ ու բերանը նույնպես պիտի ջարդենք, ինչպես ջարդեցին լեհերը,— ասաց տողերիս գրողը:

Այս խոսքերիս վրա՝ գնացքը շարժվեց ու փափկասուն կանայք, որ, ըստ երևույթին բռնաբերվածների հարձերն էին, Աշոտ Հովհաննիսյանին ներս քաշեցին, վախենալով, որ ինքնադատաստանի չենթարկվի: Մի քանի րոպեից գնացքը մեկնեց Երևան, իսկ մենք հրաման ստացանք նստել ապրանքատար վագոններ, Ալեքսյով մեկնելու համար:

Ալեքսյով, 10-12 հոկտեմբերի

Այս երկերեսանի, այլասերված քաղաքը առաջին անգամ տեսել եմ 1914 թվին և շատ վատ տպավորություն եմ ստացել: Այս անգամ տպավորությունը լավ էր նրանով, որ քաղաքը ամբողջությամբ հայկական է դառել, փողոցների անունները փոխվել են հայկականով, ժողովուրդը ոգևորված է և բոլորն էլ անխտիր մեկնել են ճակատ, նրանք տաճիկը տեսել են 1918 թվին և հիմա կարծեմ այնպես իդեալական կարծիքի չեն թուրքի մասին:

Ղարս-Սարիղամիշ ճակատի գլխավոր շտաբը գեներալ Սիլիկյանի ղեկավարությամբ այստեղ է, որն առայժմ միմիայն զբաղված է նորահավաք զինվորներին դասավորելով, զգեստավորելով և խմբավորումով: Քանի մոտենում ենք Ղարսին, այնքան դրությունը լուրջ ենք գտնում: Ղարսի անկումը մագից է կախված եղել, բայց հրաշքով թե մի աներևույթ ուժով փրկված է եղել: Հայաստանի որ քաղաքը որ իջևանում ենք, ներկայացնում է մի կատարյալ ռազմադաշտ, ամբողջ տղամարդիկ գորահավաքի են

ենթարկված, ամենքը մի նպատակի են գնում՝ կռվել թշնամու դեմ վճռականությամբ, տեսնենք թե հայկական վճռականությունը ինչ աստիճանի ուժեղ է:

Ղարս, 16 հոկտեմբերի

Վերջապես Ղարսում ենք: Հայաստանի այս բերդաքաղաքը դարերի ընթացքում շատ բաներ է տեսել, նա ակնատես է եղել թուրքերի, տեսել ռուսներին: Շնորհիվ հայ ազգի քաջ զորավարների, ազատվելով հյուսիսի և հարավի բռնակալներից, նա, վերջապես երկու տարի է, որ գտել է իր իսկական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին, որին այնպես շուտ չէր մոռացել: Պարզապես պիտի պաշտպանեն այդ քաղաքը հայերը, թե՛ ոչ, այդ ցույց կտա շատ մոտիկ ապագան: Ղարս հասնելով, ես ու Մուշեղը ներկայացանք մեր Բրիգադայի շտաբի պետ Չիլինգարյանին, որը երկար ու հանգամանորեն տեղեկացրեց մեզ հրամանատար Սեպուհի և կառավարության միջև եղած միջադեպը, որ նորից գալիս է ապացուցելու հայկական վատհոգությունը և նեղսրտությունը:

Բանն այն է, որ երբ Սեպուհը պառկած է լինում Ալեքպոլում, ճիշտ այդ ժամանակ տեղի է ունենում մեր խայտառակ նահանջը Կարաուրգանից և Կաղզվանից մինչև Բեզլի-Ահմեդ, այսինքն Ղարսի պատերի տակ: Այդ նահանջի ժամանակ թե մարդկանց, թե պաշարի ու ռազմամթերքի ահագին կորուստներ ենք ունեցել: Կորուստներ, որոնք մեր ներկա քայքայված դրության վրա չեն կարող չանդրադառնալ: Այդ կռիվների թե ակնատես զինվորականներն ու ժողովուրդը և թե Ղարսի ազգաբնակչությունը այդ նահանջի ամբողջ պատասխանատվությունը առանց մազաչափ տատանվելու վերագրում են զորավարներ Հովսեփյանի և Փիրումյանի: Սրանք զբաղված լինելով ներքին դավադրություններով և իրենց գրպանները լցնելու անվայել և ստոր գործերով՝ անտես են արել ճակատները և մեր երկիրը դրել են այսպիսի վտանգի առաջ: Նրանք իրենց խուճապային հոգեբանությամբ անգամ մտածել են Ղարսի պես Բերդաքաղաքը առանց կռվի թողնելու: Իրերի այսպիսի դրության ժամանակ Ղարս է գալիս զորավար Սեպուհը և խուճապի առաջն առնում: Չնայած, որ բերդաքաղաքում պաշտոնական հայտարարություն է տրված լինում, որ ազգաբնակչությունը անմիջապես պարպի քաղաքը, ճանապարհին հանդիպելով Ղարս մեկնող Սեպուհի ավտոմոբիլին, փախչողների մեծագույն մասը կես ճամփից վերադառնում է, վստահ լինելով, որ «քանի Սեպուհը Ղարսում է, քաղաքին ոչ մի վտանգ չի կարող սպառնալ»:

Զարմանալի է հայ ժողովրդի հոգեբանությունն ու բնագրը, նա չի հավատում հայ Բանակի քիչ թե շատ անուն հանած զորավարներին, սպայությանը և նույնիսկ իր զավակներից կազմված Բանակին, բայց լիապես հավատում է Սեպուհի անձնուրաց անձնավորությանը:

Հայ ժողովուրդը զինվորականների շարքում անկեղծ, վճռական և հայ ժողովրդի օգտին անկաշառ գործող միմիայն տեսնում է Սեպուհին, և այդ է պատճառը, որ ամեն ինչ մարմնացել է այդ մեկ մարդու մեջ: Եվ իրավունք ունի, և չի սխալվում... Միջադեպը, որի մասին վերևում հիշատակեցի հետևյալն է. Այն օրվանից, երբ Սեպուհը վերջապես խեղդեց բոլշևիկների ապստամբությունը Հայաստանում ընդհանրապես և Դիլիջանի շրջանում մասնավորապես, ցանկանում էր տեղափոխվել կամ Ղարաբաղ-Զանգեզուրի կամ Ղարսի ճակատը, որի համար այդ հարցը դրվեց նախարարական խորհրդին, բայց մինչև թուրքերի առաջխաղացությունը որոշակի պատասխան չտրվեց: Երբ թուրքերի կողմից սկսվեց այդ շարժումը, Սեպուհին հատկացրին իր նախկին ռազմաճակատը՝ Իգդիրի ուղղությունը: Հենց որ տաճիկների առաջխաղացությունը սուր կերպարանք ստացավ՝ հարկ տեսնվեց Սեպուհի Բրիգադան ամբողջապես շարժել Ղարսի ճակատը, որի հետևանքով Բրիգադայի մասերը, որոնք ցրված էին զանազան ճակատներում, ամեն կողմից կենտրոնացրին Ղարս, որտեղից պիտի մեկնեն ռազմաբեմը:

Կառավարությունը կարգադրում է, որ Սեպուհը իր առանձին Բրիգադայով ենթարկվի Ղարսի ճակատի զորահրամանատար Միլիկյանին, Սակայն Սեպուհը մերժում է, պատճառաբանելով, որ առհասարակ ինքը վստահություն չունի մեր զորավարների վրա, որոնց հանձնված է ամբողջ բանակը, հետևաբար հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Բայց ի նկատի ունենալով վայրկյանի լրջությունը և Հայրենիքին

սպառնացող վտանգը՝ համաձայնվում է միայն մի պայմանով, որ իրեն վստահված Բրիգադան, որ բաժան-բաժան էր եղած, միացվի և իրեն տրվի Զարուշատ-Աղբաբայի գծով կտրելու թշնամու թիկունքը:

Ալեքսանդր Միլիկյանի հետ տեսակցության պահին Սեպուհը նույն պահանջն է անում, որը հարգվում է առաջինի կողմից: Միլիկյանը ավելացնում է, որ Սեպուհը Բրիգադայի 2-րդ գումարտակով իսկույն մեկնի Զարուշատ-Աղբաբա մինչև մյուս մասերի առաքումը: Սեպուհը վստահ Միլիկյանի խոսքին, մի գումարտակով գնում է չորս կողմից շրջապատված հոծ մուսուլմանական ազգաբնակչությամբ շրջանը: Այնտեղ մեզ թշնամի տարրերը աղ ու հացով են դիմավորում հրամանատարին բեկերի ու աղաների գլխավորությամբ և հայտնում իրենց հավատարիմ-հպատակությունը մեր կառավարությանը: Ինչպես ասացի, Սեպուհին խնդիր էր դրված այդ վտանգավոր գծով անցնելու թշնամու թիկունքը, միայն այն ժամանակ, երբ Բրիգադան լրիվ կերպով կհամախմբվի Զարուշատում: Միլիկյանը հակառակ իր որոշման և տված խոստման՝ հաղորդում է Սեպուհին, որ իբր թշնամին այդ կողմերը ուժեր չունի և Սեպուհը կարող է այդ խնդիրը կատարել մի գումարտակով և Սմբատի կամավոր խմբերով:

Սեպուհը, պարզ բան է, չի ընդունում այդ առաջարկությունը և պարզաբանում է, որ այդքան ուժով այդպիսի դժվարին ու պատասխանատու ռազմական խնդիր կատարել ավանտյուրա է պարզապես: Ուրիշ ավելի կարևոր պատճառաբանություններից մեկն էլ այն է լինում, որ ինքը Բրիգադայի հրամանատար է և ոչ թե գումարտակի պետ: Ղարս գալով, Սեպուհը ուղիղ հեռագրաթելով մի խիստ պատասխան է տալիս Միլիկյանին և իր վերաբերմամբ այդ ամենը համարում անձնական հաշիվների մաքրում և ինտրիգներ, որոնց շնորհիվ մենք այնքան կորուստներ տվինք և հսկայական հողամասեր թողինք թշնամուն առանց լուրջ դիմադրության:

Իր արդար գայրույթը թափելուց հետո, Սեպուհը հրաժարվում է փոքրաթիվ գորամասով կատարելու այդ բարդ առաջադրանքը:

Գեներալ-լեյտենանտ Միլիկյանը Սեպուհին պատասխանում է, որ ինքը հրամանատարի հետ ոչ մի անձնական հաշիվ չունի և, հետևաբար այդ բոլոր կարգադրությունները դավադրություններ չեն ուղղված Սեպուհի դեմ, այլ լոկ գործի օգտակարությունն է ի նկատի ունեցած: Միլիկյանը Սեպուհի հրաժարման և նրա մատնանշած պատճառաբանությունների մասին մանրամասն հաղորդում է կառավարությանը ի գիտություն:

Նախարարապետ Օհանջանյանը, ծանոթանալով իրերի դրությանը, ուղիղ հեռագրաթելով մի կարճ ու կտրուկ հրաման է տալիս Սեպուհին, որի բովանդակությունը հետևյալն է. «Հրամայում եմ անմիջապես կատարել ձեզ վրա դրված պարտականությունը և ենթարկվել Միլիկյանին, հակառակ դեպքում դուք պատասխանատու կլինեք կուսակցության և Բյուրոյի առաջ»:

Սեպուհը ուղիղ հեռագրաթելով մի երկար պատճառաբանված բացատրություն է տալիս վարչապետ Օհանջանյանին, որի մեջ նաև երևան է հանում այս վերջին նահանջի պատճառները և երբեմնի ռուս բանակի հայազգի չինովնիկական անփույթ վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովուրդն ու հայկական հանրապետությունը և այն թշնամական վերաբերմունքը, որ նրանք առանձնապես տաժում են դեպի նախկին հեղափոխական հերոսներն ու ռազմիկները: Սեպուհը իր պատճառաբանված բացատրության վերջում ավելացնում է, որ ինքը ցանկանալով ցանկանում է այս բոլոր հարցերը Բյուրոյի քննության հանձնել, որի առաջ նա անպայման կարդարանա, որովհետև 25 և ավելի տարիների ընթացքում իր ռազմահեղափոխական գործունեությունը եղել է հոգուտ հայ ժողովրդի ազատագրության և նրա բարօրության, իսկ եթե պարզվեց, որ Հայրենիքի այս ծանր օրերին ինքը ամենափոքր չափով անիրավացի է իր պահանջների մեջ և անարդար մեր գորավարներին մեղադրելու մեջ՝ ուրախությամբ կախաղան կբարձրանա, եթե այդ պահանջում է Հայրենիքի շահը: Սեպուհի այս վերջին գրության պատասխանին սպասում էինք բոլորս սրտատրոփ ու անհամբեր և մեր կառավարությունը կամ վերջնապես պիտի հարգեր Սեպուհի արդար պահանջները և կամ պիտի ընդուներ նրա հրաժարականը, որ մեծ հարված կլիներ ռազմաճակատին, ի վնաս մեզ, ի շահ թշնամու: Սակայն պատասխանը ուշանում էր:

Սեպուհի և հրամանատարության միջև ծագած այս անցուդարձը հայտնի էր ժողովրդին և պետք է խոստովանել, որ անսահման հուզված էր: Տներում, փողոցներում, հավաքատեղիներում զինվորականներ, ժողովուրդ և մտավորականներ խոսում, վիճում և քննադատում էին մեր հրամանատարությանը, նրա սարքած այս անախորժ միջադեպի համար և այն էլ այն ժամանակ, երբ թշնամին կանգնած էր մեր բերդաքաղաքի դարպասների մոտ: Ժողովրդի մեջ տրամադրություն կար նույնիսկ ցույցեր սարքելու, վարչապետին բողոքի հեռագիրներ տալու և պահանջելու, որ Սեպուհի պահանջը կատարվի և նա իսկույն ռազմաբեմ ելնի: Սակայն վերջնական պատասխան չստանալը ժողովրդին ետ էր պահում իր մտադրություններից, որ կարող էր նոր դժբախտության դուռ բանալ մեր առանց այն էլ վտանգված հայրենիքի առաջ: Ժողովուրդը այնքան վատ էր տրամադրված դեպի գորավարներ Հովսեփյանն ու Փիրումյանը, որ երբ վերջինիս ավտոմոբիլը, ճակատից վերադառնալիս, բախվեց հակառակ կողմից արագ եկող բեռնակիր ավտոմոբիլին և Փիրումյանը իր ոտքը ջարդեց՝ ժողովուրդը այդ լուրը իրար հաղորդելով ասում էր.

— Մեծ հանցավորները պատժվում են, բայց ափսոս ավտոմոբիլներն են փչանում:

Այդ օրերը Սեպուհը թեթև հիվանդ էր, երբ ես ներկայացա նրան, նրա առանց այն էլ կնճռոտ ու զայրույթ արտահայտող դեմքը ավելի խոժոռ էր բարկությամբ և մեր փոզրոզի գորավարների իրար դեմ լարված դավադրություններով:

Նախ ես նրա առողջությունը հարցրի և ապա խոսք բացի նախարարների պատասխանի մասին:

— Դեռ պատասխանը չի ստացվել, ասաց հրամանատարը,- բայց պարզ է, որ այսքան ուշացնելուց հետո դրական չի լինելու: Իսկ այդ դեպքում ես կանցնեմ Ալեքսյու, հրացան կվերցնեմ և մտնելվ ինքնապաշտպանների խումբը /ինքնապաշտպանների խմբակներ կազմվեցին ամեն քաղաքներում, երբ Հայաստանում ընդհանուր զորակոչ հայտարարվեց: Դրանք գլխավորապես ծերեր էին. հերթով պահակ էին կանգնում փողոցներում և կարգ պահպանում/ պահակություն կանեմ, որպես զորակոչի չենթարկվող տարեց մի անհատ: Այս խոսքերի վրա այնքան զգացված էի, որ էլ չէի ուզում զանազան հարցեր տալ և բացի այդ զգուշանում էի նեղել հիվանդին: Այդ ճնշող լռությունը գուցե երկար տևեր, եթե նրա զորամասի սպաներից մի քանիսը ներս չմտնեին: Հարմար առիթ համարելով, ես աննկատ դուրս եկա: Այդպիսի անորոշ դրության մեջ մեր հրամանատարությունը հրաման տվեց, որ մեր Բանակը բովադակ ճակատներում դիմի ընդհանուր հարձակման ամսի 14-ին, որը և կատարվեց նույնությամբ: Այդ օրը առաջին անգամ լինելով մեր մոտ 25 հազարանոց Բանակը շոշափման մտավ երկու դիվիզիոն թուրք կանոնավոր և նայնքան խուժան թշնամու հետ և նրանց համառ դիմադրությունը կոտրելով՝ 5 վերստ ետ մղեց, բայց որովհետև հակառակորդի դիրքերը իշխող էին և մեր զորամասերը դեռ կանոնավոր չխմբավորված՝ կանգնեցրին իրենց առաջին առաջխաղացությունը, որից օգտվելով թշնամին հակահարձակման է դիմում և մերոնց ետ մղում իրենց դիրքերը և որոշ մասերում ավելի խորանում մեր ճակատից ներս:

Այս փոքրիկ անհաջողությունից հետո մերոնք ունենում են 100-ի չափ սպանված և վիրավոր:

Այդ կովից պարզ երևաց, որ մեր զինվորները չեն կռվում, իսկ հակառակորդը՝ ընդհակառակը: Չկռվելով հանդերձ՝ խմբովին դասալքություն կար, այնպես որ չորս կողմից ինքնապաշտպանության խմբակները, որ մեկ-մեկ պահապան հրեշտակներ էին Բերդաքաղաքի համար մասնավորապես, իսկ Հայաստանում՝ ընդհանրապես, տասնյակներով դասալիքներ էին բերում զիշեր թե ցերեկ:

Մարդ ուղղակի ապշած է մնում. մեր բանակը հրաշալիորեն հազնված է Անգլիայից նոր ստացված հագուստներով, սպառազինված է լավ, ինչպես և պարենավորված: Ապա ինչու՞ չեն կռվում, ի՞նչ է պառճառը: Առաջ մենք բոլորս էլ հավատացած էինք, որ եթե տաճկական ճակատում ունենանք մի տաս հազարանոց բանակ, առանց այլևայլության կգրավենք Տաճկահայաստանը, բայց այժմ կրկնակի է մեր ուժերը և թշնամին 15-18 վերստի վրա է, և մենք դժվարանում ենք քշել:

Հայր ծայրահեղության խաղալիք է, հավասարակշռված չէ նրա հոգին և միօրինակության խորթ. մի փոքրիկ հաղթությունից մեծ հաղթանակներ է ստեղծում և աննշան պարտություններից մասսայական խուճապի է ենթարկվում:

Այդ առաջին պատճառն է, երկրորդն այն է, որ հայր չափազանց անձնապաստան լինելով զարմանում է, թե ինչպես կարող է ինքը կովի գնալ և հաղթել, և երբ որ այդպես է պատահում՝ թշնամուն, եթե վերջինս նույնիսկ չնչին ուժ ներկայացնի, պատկերացնում է անհաշիվ և այդպիսով քողարկում իր խայտառակ պարտությունը: Մեզ համար մեծ բախտավորություն էր, որ 14-ին թշնամին ընդհանուր հակահարձակման չդիմեց, այլապես կարող էր լուրջ վտանգներ ստեղծվել և դրությունը ավելի ևս բարդանալ:

Մեպուիը դեռ սկզբից դեմ էր այդպես շուտափույթ ընդհանուր հարձակման անցնելուն, նրա կարծիքով, ճակատից եթե հարձակվելու լինենք բնավ չենք հաջողի, և այդպես էլ եղավ: Նա գտնում էր, որ մեր ուժեղ հարձակումները պետք է կատարվեն թևերից, մանավանդ ձախից, որտեղ մենք անպատճառ պետք է անցնենք թշնամու թիկունքը և այդպիսով ստիպենք նրան թուլացնել կենտրոնը և ապա հարվածել նրա կենդանի ուժերին: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով հրամանատարությունը հարմար էր գտել այլ կերպ որոշելու ընդհանուր հարձակման ծրագիրը:

Ղարս, 18 հոկտեմբերի

Մեպուիին գորամաս տալու անորոշությունը մեզ ևս տարտամ դրության էր մատնել: Շտաբը չի գործում, ամեն բան խառնվել է իրար: 14-ի անհաջողության հետևանքով այսօր Ղարս ժամանեց Հայաստանի Բանակի ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկյանը, որը Միլիկյանի ու նրա շտաբի մի քանի սպաների հետ շրջելու է մեր ամբողջ ճակատը: Նրա ներկայությունը շատ է կարևոր: Նա հանրաձայն է մեր դարավոր թշնամուն, ու որից ջարդ են կերել դեռ 1914 թվին:

Նազարբեկյանի հետ եկել էր գորական նախարար Ռուբեն Տեր Մինասյանը, որտեղից նա կարևոր գաղտնի նպատակներով մեկնել է Թիֆլիս կարճ ժամանակով: Արժանահիշատակ աղբյուրներից տեղեկացա, որ նա վրացիների հետ դաշն կռելու է գնացել:

Երևանում սովետականների հետ մեր բանակցությունները այնքան էլ հաջող չեն ընդհանում: Նրանք մեզանից տրանզիտ են ուզում Հայաստանի վրայով կապվելու քեմալիստների հետ: Նույնը առաջարկել են վրացիներին, որով մեր և նրանց քաղաքական նպատակները և շահերը զուգադիպում են իրար և զինվորական դաշն կռելու գործը հեշտանում է և հրամայական պահանջ է դառնում:

Եվ իսկապես շատ սխալ արած կլինեն թե մեր և թե վրացի ժողովրդի ճակատագիր կռող քաղաքագետները, եթե իրար մեծ զիջումներ չանեն և ամեն կերպ չջանան այդ դաշինքը գլուխ բերել:

Էլ ո՞ր օրվան են սպասում: Բոլշևիկ-իսլամական վտանգը հավասարապես սպառնում է երկու հարևան հանրապետությունների գոյությանն ու անկախությանը:

Նազարբեկյանի Ղարս գալը, մասնավորապես Մեպուիի և կառավարության միջև ծագած միջադեպը հարթելու տեսակետից մեծ նշանակություն ունի: Նա վերջնականապես լուծելու է այդ անախորժությունը: Հավանաբար դրականապես:

20 հոկտեմբերի

Ուրախությամբ եմ արձանագրում, որ հաջող կերպով լուծվել է Մեպուիի գործը: Նա տեսնվել է Նազարբեկյանի հետ և ամեն բան բացատրել: Վերջինս Մեպուիի և նրա ռազմական տեսակետների հետ լիապես համաձայն է եղել և ավելացրել է, որ ինքն էլ է հակառակ եղել այդպես շտապ հարձակման դիմելու, բայց նախարարների մի քանիսի ստիպմամբ և խորհրդով կատարել է այդ ռազմական վիժվածքը:

Մեպուիը նշանակվում է Մերտենեկի գորամասի հրամանատար և նրան վստահված է մոտ չորս հազար, որոնցից միայն կեսն է կանոնավոր, իսկ մյուս կեսը կամավոր զինվորներ են Սմբատի ղեկավարությամբ: Այսօր Մեպուիը հրամայեց տեղակալ Ամիրյանին և ավագ համհարզ Թամրազյանին պատրաստություններ տեսնել և կազմել դաշտային շտաբ, վաղը անհապաղ ռազմաբեմ ելնելու համար:

Գրագրի պաշտոնով էլ ես պիտի գնամ, մի բան որ իմ լիակատար ցանկությունն է:

Ի՞նչ ունեմ, որ պատրաստություն տեսնեմ. ես եմ ու իմ զինվորական պայուսակը: Ուզած ժամանակ կարող եմ ճանապարհ ընկնել:

21 հոկտեմբերի, Պրոխլադնոյե

Հրամանատարի կարգադրությամբ նրա նախկին ձին հատկացվեց ինձ Ռատինովկա գնալու համար: Ծաղիկյանի ձիավոր հարյուրակից երկու խոտորջուրցի զինվոր գործով ետ մնացին, որոնց հետ կեսօրից հետո ճամփա պիտի ընկնենք: Անսպասելի կերպով Թամրազյանը հրաժարվում է գնալ և այդ բանը պատճառաբանվում է նրանով, որ իրեն լավ ձի չի տրվում: Սակայն պատճառները ուրիշ են: Նա իրեն վիրավորված է զգում, որ հրամանատարը հարկ եղածին չափ կարևորություն չի տալիս նրան:

Այսօր երեկոյան ժամը չորսին ապահով հասանք Պրոխլադնոյե մոլոկանի գյուղը, որտեղ պիտի հանգստանանք, որպեսզի առավոտ ճամփա ընկնենք և առանց ձիերը հոգնեցնելու հասնենք մեր նշանակված տեղը: Կես ճամփին հրամանատարը և դաշտային շտաբի պետ Ամիրյանը հանդիպեցին մեզ, որոնք Ռատինովկա էին գնում: Եղանակը խոնավ է ու անձրևային, իսկ մենք հանգստանում ենք մի մոլոկանի պարպած տանը, ուր զետեղված է սանիտարական ճյուղը:

Առայժմ այստեղ միայն երկու ֆելդշերներ կան, որոնք մեզ լավ ընդունեցին, և մեր ծախսով փառավոր ընթրիք արինք ու պառկեցինք հատակին փոված խոտերի վրա: Առավոտյան մեկնելու ենք այստեղից:

22 հոկտեմբերի, Ռատինովկա

Հասանք առաջավոր դիրքերը և իջևանեցինք Ռատինովկա մոլոկանի գյուղը, որ թշնամուց 4 վերստ հեռավորության վրա է: Մենք հակառակորդից բաժանվում ենք բլուրների կարճ շղթայով: Նրանց դիրքերը իշխող են և հարմարավետ: Ինձ հետ երբեք չէր պատահել, որ այսքան մոտ լինեի թշնամուն:

Ամեն բան դեռ նոր է կանոնավորվում. շտաբի համար հարմար շենք դեռ չի ձարվել, հրամանատարը զետեղված է մի փոքրիկ սենյակում, ուր և լինում է գրագրություն: Նրա ննջարանին կից մի նեղ սենյակում հաստատված է հեռագրաթելի ապարատը, իսկ մյուս կեսում աղյուսե վառարանի կտուրում ապրում է տանտիրուհի պառավ մոլոկանը իր փոքրիկ թոռան հետ: Մեր հեռագրատան ծառայողները ընդհանուր առմամբ խոսում են ռուսերեն, գրությունների մեծ մասը նույն լեզվով է կատարվում և օ՞, զարմանք, մոլոկան ընտանիքը նստած այստեղ լսում է ամեն բան, և այդ ժամանակ, երբ թշնամին չորս վերստի վրա է, և մոլոկան դավադիր տարրը օրեցօր սպասում է նրանց գալուն: Նրանք հրաշալի կերպով կարող են լրտեսել, մեր ուժերը և լեռների, ճանապարհին քաջածանոթ լինելով՝ ամեն բան հաղորդել մեր թշնամուն: Սակայն ինչպես երևում է, դա ժամանակավոր բան է, բայց ինչ էլ որ լինի, այդպես էլ պետք է լինեի թեկուզ մի վայրկյան:

Հրամանատարի գալուց հետո այդ բոլորը կարգադրվեց մի քանի ժամվա մեջ: Մոլական համայնքների վերաբերմունքը դեպի մեր Հանրապետությունը ամենուրեք խիստ թշնամական է, բարեբախտաբար ռազմիկ ժողովուրդ չլինելով, լուրջ վտանգ կամ վախ չեն կարող ազդել մեզ՝ թիկունքի անապահովության տեսակետից: Մեպուիի այս ճակատի հրամանատար նշանակվելու առթիվ զինվորների և սպաների մեջ եռ ու զեռ, կենդանություն և վստահություն է նկատվում: Բոլորի տրամադրությունը բարձր է, և ամեն ոք իրեն այլևս ապահով է զգում:

Նոր տուն բռնագրավվեց՝ երկու մեծ և մի փոքր սենյակներից բաղկացած: Վերջինը ծառայում է որպես հրամանատարի կայան և ննջարան: Նրան անմիջապես կից սենյակը, որը միաժամանակ ծառայում է շտաբի աշխատողների ննջարան, զետեղված է շտաբի գրասենյակը, իսկ մյուսում զետեղված են հեռախոսները, ուր և ապրում են հեռախոսիչները: Հեռախոսի ապարատները զետեղված են փողոցի վրա նայող պատուհանի մոտ, որտեղից փողոցում լսվում էր հաղորդագրությունները: Սակայն հրամանատարի կարգադրությամբ ապարատները հաստատվեցին սենյակի մյուս անկյունը, որտեղից ավելի հարմար է՝ և ռազմական գաղտնի կարգադրությունները, և հաղորդագրությունները անհասանելի են մնում կողմնակի զինվորականների ու անձերի համար:

Շտաբում ծառայող զինվորականները այսօր գործերը վերջնապես բաժանեցին՝ շտաբի պետ նշանակվեց երբեմնի թուրքական և այժմ հայկական զինվորական դասընթաց-ների ուսանող փոխտեղակալ Մկրտիչ Մկրյանը, տնտեսական և դատաստանական մասը վերցրեց տեղակալ Գրիգոր Ամիրյանը, իսկ զորաշարժականը մնաց ավագ համհարզ վարատար Մուշեղ Թամրազյանին: Իսկ ավագ գրագրի պաշտոնն հանձնվեց շտաբի փորձառու գրագիր Վահան Բիբարյան անունով մի կարճահասակ երիտասարդի, որ ռուսաց բանակումն էլ նույն պաշտոնն էր կատարում: Նա ունի մի Բաբերդցի Նորիկ զինվոր օգնական, իսկ ես միմիայն զբաղված եմ օրագիր գրելով և ազատ ժամերին երբեմն էլ գրագրություններ եմ անում, որով գործին շատ մեծ օգնություն չեմ բերում:

Ստեփան Ծաղիկյանը նունպես այստեղ է իր ձիավոր հարյուրակով, որի ձիավորների թիվը իջել է մինչև 24-ի, բայց դեռ «ձիավոր հարյուրակ» անունը մնացել է այդ խմբի վրա: Նա ամեն կերպ աշխատում է ձիավորների թիվը հասցնել էլի հարյուրի: Տեսնենք այդ կհաջողվի նրան, թե՛ ոչ: Մինչև օրս մեր զորամասի ճակատում հանգիստ է: Բացի հետախույզների թեթև ընդհարումներից, որ սովորական երևույթ է դարձել պատերազմի միջոցին:

23 հոկտեմբերի, Ռատինովկա

Մեր և թշնամու բռնած դիրքերի և ուժերի դասավորումը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում:

Թշնամին բռնում է Դեմուր-Կափե գյուղ-Կայնրի սար-Կորանդաղ Կսարաբա-Ալթան Բուլաղ գյուղ և Շաքի սար գիծը մինչև Կափար-Թափե սարի ստորոտը: Նրա ուժերն են մոտավորապես կանոնավոր մի հետևակ գունդ, 500 ձիավոր, 2 թնդանոթ և տեղական անկանոն ուժեր: Մերտենեկի զորամասի պարտականությունն է՝ ապահովել Ղարսի զորամասի աջ թևը: Մեր ձախ թևում՝ Սամավաթ գյուղում գտնվում է մանրային պահեստի ուժը, իսկ աջ թևում՝ վրացական մասերը Գեռլաբերդ գյուղում: Մեր զորամասի աջ ռազմագիծը պահում է Սմբատի 700 հետևակ և ձիավոր կամավորական զորասյունը, որի պարտականությունն է բռնել Խաս-Քեոյ գյուղ ներառյալ Բիշլիք և Մուզալ գյուղերի արևմտյան բարձունքները: Ձախ ռազմագիծը բռնում է ութերորդ գնդի հրամանատար Բաղդասարյանը, որն ունի չորս գումարտակ, 10 գնդացիր, մի ձիավոր խումբ և չորս թնդանոթ: Բաղդասարյանին խնդիր է դրված բռնել 1050.60 բարձրությունից անմիջապես հարավ-արևելք գտնվող Եայլա-Ներասքալ 1112.5 բարձրության Կարա-Թաուխ գյուղը, Չուլու գյուղ և Ալթան-Բուլագ գիծը ներառյալ, և կատարվող անընդհատ հետախույզումներ Դեմուր-Կափեի, Կայնրի սարի, Կոյքոն Դաղի և Կոնդուկսու ու Շաքի գյուղերի ուղղություններով և հարմար առիթին ջարդել թշնամուն:

Պահեստի և հանգստացող ուժերը գնդապետ Սըրմաքեշյանի ղեկավարությամբ 4 թնդանոթով և 35 ձիավորով մնում է թիկունքը:

24 հոկտեմբերի

Այսօր հրամանատարը երկու քուրդ հետախույզ ուղարկեց թշնամու թիկունքը: Երկուսն էլ տեղացի ձերուկներ են: Նրանց ընտանիքը պատանդ է մեզ մոտ, որպեսզի նրանց վրա դրված պարտականությունները ճշտությամբ կատարվեն: Նրանց հանձնվեց «Մուսավաթ» կուսակցության կոչերի մի կապոց և թուրքերեն լեզվով գրած մի նամակ քուրդ բեկի, որ այժմ մեր դեմ կռվում է:

Հրամանատարը այն միտքն է հայտնում նամակում, որ քուրդ բեկը իր աշիրաթով վերադառնա և բնակվի Հայաստան, առանց վախենալու պատժից: Նրանք խաղաղ և հանգիստ կարող են ապրել ինչպես ապրում էին առաջ, քանի դեռ մոլորության մեջ չէին ընկել: Վերջերս, ամեն մի գորաշարժական տեղեկությունից հետո նախազգուշացնում են հրամանատարին, որ նա արթուն և զգաստ լինի իր ճակատի վրա և թշնամական հարձակման դեպքում արժանի պատասխան տա:

Կատաղի կռիվներ են տեղի ունենում Սուրմալուի շրջանում: Թշնամին Իգդիրի ճակատից ուզում է պատռել մեր շղթան և շարժվել Երևանի վրա: Նրան հաջողվել է գրավել Իգդիրի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերը: Մերոնք տեղի են տալիս նրանց գերազանց ուժերի առաջ: Մեր գորամասերը նույն ճնշման տակ են նաև էջմիածնի, Ղարս-Սարիղամիշ ճակատի և Կաղզվանի ուղղության վրա:

27 հոկտեմբերի

Մերտենեկի մեր գորամասը թնդանոթաձգության բռնվեց թշնամու հետ: Այս ճակատում մինչև այսօր սովորական հետախուզություններ և թեթև ընդհարումներ էին: Ամսի 26-ին Իգդիրի ճակատում մեր գորապույունը Դրոյի ղեկավարությամբ ետ է գրավել այն բոլոր գյուղերը, որոնք խլված էին թշնամու կողմից 24-ին: Թուրքերը այստեղ կատարյալ պարտություն են կրել: Նրանք այժմ ձգտում են շարժվել Սարդարապատի վրա և Ալեքսոլ- Ղարս երկաթուղագիծը ձեռք ձգելու դիտավորությամբ և մեր գորքերի կոնակն անցնելու պարզ նկատառումով: Մեր թիկունքն անցնող տաճկական գորամասը ղեկավարում է Խալիլ-Բեյը: Նրանք արդեն բավական առաջանալով գրավել են Ազատ և մի շարք ռազմական նշանակություն ունեցող կետերը:

Մեր հրամանատարությունը մեզ շրջապատող թշնամուն Երևան է հանել այն ժամանակ, երբ վերջինս հասել է Ալեքսոլ տանող երկաթգծից երեք չորս վերստի վրա: Հանդուգն թշնամու այդ համարձակ քայլը՝ առաջխաղացությունը կանգնեցնելու համար նրա դեմ ուղարկվել է պահեստի մի պատկանելի ուժ գնդապետ Մազմանյանի հրամանատարությամբ: Վաղը մեր ուժերը շոշափման մեջ կմտնեն մեր թիկունքը անցնող թշնամու հետ՝ վճռական ջարդ տալով նրան:

Հենց հիմա Ղարսից հեռախոսով հայտնեցին մեզ, որ հաղորդակցությունը Ալեքսոլի հետ խզված է: Զարմանալի բան. մի թե թշնամին կարողացել է արդեն կտրել երկաթուղագիծը և հեռագրաթելերը: Պարզ երևում է, որ թշնամին ձգտում է Ղարսի-Ալեքսոլի մեջտեղից կտրել մեր թշնամու / հավանաբար՝ թշնամու բառն ավելորդ է -խմբ./ հավանական նահանջի ճանապարհը և միանալ Զարուշատի և Աղբաբայի մուսուլմանության հետ:

28 հոկտեմբերի

Այսօր ցերեկվա ժամը 12-ից սկսած բովանդակ ճակատի վրա կատաղի կռիվներ են: Սամավաթի ուղղությամբ թնդանոթամարտ է. նույնն է և մեր ճակատում: Թշնամու շարժումներից պարզվում է, որ նա պատրաստվում է հարձակման դիմելու: Սակայն դեռ որոշ ոչինչ հայտնի չէ, ոչինչ չի կարելի եզրակացնել մինչև գորաշարժական տեղեկություն չստանանք: Թնդանոթամարտը դադարեց ցերեկվա ժամը երկուսին, իսկ երեկոյան պաշտոնական հաղորդագրություն ստացանք 5-ին, որի բովանդակությունը անմխիթարական է: Թշնամին մեզ հանել է մեր դիրքերից Սարիղամիշի, Սամավաթի և Անիի ուղղություններով ու սպառնում է Ղարսին: Արդեն ծրագրված է կռիվներ մղել բերդաքաղաքի պարիսպների տակ: Գնդապետ Իշխանյանի գունդը Սամավաթից նահանջել է Պրոխլադնոյե գյուղը, որով մեր դրությունը վտանգվում է:

Մեզ նախազգուշացրին նահանջի պատրաստվելու: Ճիշտ պատասխան կտրվի 8-ին. կմատնանշվի մեր նոր դիրքերը, որ պիտի բռնենք: Շտաբում բոլորս էլ ոտքի վրա ենք՝ սպասողական դրության մեջ: Ժամը 8-ը անց է արդեն, բայց Ղարսից կարգադրություն չունենք: Ահա հրամանատարին կանչեցին հեռախոսի

մոտ: Հարևան սենյակից լսվում է կցկտուր, բայց կարևոր խոսակցություն: Ինչպես երևում է մի քանի խոսքից, այս գիշեր նահանջելու ենք:

Մազրա կայարանի գրավումը չճշտվեց, թեև կարծում էին, որ Ալեքսանդրի և Ղարսի միջև կապը կտրվելու պատճառը այդ էր: Այդ ուղղության վրա կտրված մի քանի հեռագրասյուները վերականգնված են, ինչպես նաև շինված է երկաթուղագծի քանդված կամուրջը՝ մեր գրահապատի կողմից: Զրահապատը կապ է պահպանում Ալեքսանդրի և Ղարսի միջև: Երությունը ճգնաժամային է, բայց բոլորովին անհուսալի չէ:

28 հոկտեմբերի

Այս գիշեր նահանջի հրաման տրվեց: Ցուցմունքներ ստացանք նաև մեր բռնելիք դիրքերի մասին: Մինչև Օգերո հետ պիտի քաշվենք՝ բռնելով նրանից հյուսիս բարձրունքները: Շտաբը պիտի տեղափոխվի Մալայա Վարանցովկա և Ջլաուզայից Վարանցովկա ճանապարհների հավասար հեռավորության վրա և այստեղից հեշտ է ղեկավարել թե կռիվները և թե կապ պահպանել, և թե մատակարարել զորամասերը պարենով և ռազմամթերքով: Սմբատի կամավորական զորամասի պարտականությունն է հսկել Աղբաբա-Ջարուշատ տանող ճանապարհները և պաշտպանել մեր աջ թևը:

Մեզ համար տխուր գիշեր է, մեր սրտից արյուն է կաթում, և առանց թշնամու կողմից ուժեղ ճնշում լինելու Մերտենեկի զորամասը պարտված է առանց մի գնդակ արձակելու. թողել է իր դիրքերը և ետ քաշվել 15 վերստ: Ուղիղ 10 օր է որ այստեղ են, բայց ոչ մի գիշեր այսպես լուսնկա և պարզ չէ եղել: Լուսինը հավասարապես լուսավորում է մեր նահանջող բանակի և առաջ խաղացող թշնամու ճամփան: Գյուղում կենդանություն է տիրում: Պահեստները հապճեպորեն դատարկվում են, զինվորները արագորեն շարժվում են այս ու այն կողմ: Կենդանություն է տիրում նաև շտաբում. լրաբեր ձիավորներ են գալիս ու գնում կարևոր հանձնարարություններով: Հրանատարը իր շտաբի սպաների հետ պատրաստություններ է տեսնում նահանջելու: Փոխգնդապետ Բաղդասարյանի խումբը դեռ առաջավոր դիրքերումն է: Նա իր գնդով ամենից ուշ պիտի թողնի դիրքերը և արիերգարդի դեր պիտի կատարի: Ձի չլինելու պատճառով ինձ վիճակվեց կառքով նահանջել մեր զորամասի բժիշկ Ավդալյանի հետ, որ բարի, առաքինի, բայց վախկոտի մեկն է: Մոլոկանները հրճվում են մեր անակնկալ նահանջի առիթով: Հակառակի պես այս գիշեր պարզ է և լուսնկա: Գիշերվա ժամը 3-ին հասանք Օգերո կոչված կայանը, որ իր անունը առնում է իր քով գտնվող լճակով:

Այստեղ իրարանցումը ավելի մեծ է, և որքան դեպի ետ ենք գալիս, այնքան խուճապը զգալի է և ծանր: Մեպուհին հրամայված է նոր դիրքեր բռնել Օգերոյի բարձրունքներում, իսկ շտաբը տեղափոխել Տրոցկի: Կեսօրին հասանք Պրոխլադնոյե գյուղը, ուր քշված են մեր զորամասերը և որտեղ գտնվում է զորավար Հովսեփյանի շտաբը:

Այստեղ է և 7-րդ քաջարի գունդը, որ իր համարձակ կռիվներով Սամավաթում համարյա կեսն է մնացել: Գնդապետ Իշխանյանը շատ հոգնած դեմք ուներ: Նա միայն մի քանի խոսք փոխանակեց ինձ հետ և ապա շարունակեց իր գործերը: Նա 48 ժամ կոպ-կոպի չէր տվել և էլի կարիք չէր զգում քնելու: Մեր կառքով Տրոցկի հասանք, ուր գտանք մեր շտաբը տեղավորված մի մեծ և բավական մաքուր տան մեջ /ընդհանրապես մոլոկանները մաքուր են ապրում/:

30 հոկտեմբերի

Երկու օր է, որ թնդանոթների որոտը մեզ ջղայնացրել է: Ղարսը դիմադրում է: Իրիկվանից մեր բոլոր դաշտային զորքերը կռվով նահանջել են Բերդը: Լուրեր են հասնում, որ թշնամին կտրել է Մազրայի գիծը, որով ոչ միայն պաշարել է Ղարսի մեր զորքը, այլև փակել է մեր զորամասի նահանջի ճամփան:

Այսօր ցերեկվա ժամը 12-ին թուրքերը խուժել են բերդաքաղաք: Քաղաքի առումը հանկարծակի է եղել, որով և անհնար է եղել դուրս գալու մեր շտաբների ծառայողներին, ժողովրդի մեծ մասին և օ~, խայտառակություն, այնտեղ են մնացել նաև Ղարսի ճակատի ընդհանուր շտաբի պետ գնդապետ

Վերջիվով, ինստիտուցիոնալ նախարար Բաբայան, զինվորական նախկին նախարար գործակալ Արարատյան և գործակալ Փիրումյան և ուրիշ շատ ու շատ զինվորականներ ու հասարակական գործիչներ: Բոլոր որբանոցները նույնությամբ մնացել են ամերիկյան ծածանվող դրոշակի տակ:

Ծրագրված է այսօր երեկոյան ժամը 8-ին դարձյալ նահանջել: Մեր գործառնախն հրամայված է Աղբաբայով անցնել, իսկ գեներալ Հովսեփյանը իր գործառնախն պիտի նահանջի խճուղով դեպի Ալեքսանով:

Ղարսի առման մասին ճիշտ մանրամասնություններ չկան: Եկողները ահաբեկված տալիս են հակասական տեղեկություններ, բայց մի բան պարզ է, որ այդ պոռնիկ բերդաքաղաքը չի կարողացել դիմանալ նույնիսկ մի քանի ժամ: Մեր կորուստները հսկայական են. ահագին գերիներ են մնացել, առանձնապես տուժել է հինգերորդ գունդը, որի մեծագույն մասը ջարդվել է թշնամու կողմից:

Այս գիշեր ժամը 10-ին հասանք Ղարսաչայի կամրջի մոտ, որտեղից Ալեքսանովի խճուղին բաժանվում է Աղբաբա տանող ճամփից: Զինվորները խառնված գաղթողների հոծ բազմությանը, ուզում են փախչել: Բայց չորրորդ Բրիգադայի զինվորա-նստիկանական առաջապահ վաշտը վարատար Ավետիսյանի ղեկավարությամբ կանգնած է կամրջի մոտ և թույլ չի տալիս, որ ամբոխ դարձած զինվորները փախչեն: Այստեղ կատարվում է գտում: Զինվորները խումբ-խումբ կանգնած վիճում են մթության մեջ և դժգոհ են, որ իրենց ուզում են Աղբաբայով տանել*: Բայց հրամայված է այդպես նահանջել և այդպես էլ պետք է լինի, որովհետև, եթե մի գործառնախն հոծ իսլամներով բնակվող Աղբաբայով չանցնի, նրանք կարող են մեր նահանջի ճանապարհները բռնել և երկու կրակի մեջ առնել մեր հետնապահ գործառնախն:

---

*այս ուղղությունը տանում է Ալեքսանովից դեպի հյուսիս և Ջավախք երևի նահանջն այնուհետև հասել է մինչև Ջավախք, որտեղից տողերի հեղինակը կամ մեկ ուրիշը օրագիրը հասցրել են Ախալցխա, որտեղ և այն հայտնաբերվել է 1956-57 թ.թ. -Գ.Ռ.

Վերջապես, մի քանի ժամ սպասելուց հետո, շարժվեցինք առաջ և կեսգիշերին ապահով հասանք Օշանկա մոլոկան մեծ գյուղը, ուր հանգստացանք մենք՝ ձիավորներս, իսկ արգը կանգ չառնելով առաջ շարժվեց: Մոլոկանները, վախենալով թալանվելուց, իրենց ամբողջ անասունները դուրս են բերել դաշտ: Ճանապարհին հանդիպած կովերն ու եզներն քշում են մեր զինվորները, որպես մսացու, իսկ պատահած ձիերը հեծնում են, չնայած, որ ձիերի առաջին երկու ոտքերը նեղ շղթայով կապված են իրար: Փախչող սրիկա զինվորները, շղթաները հանելու գործիք չունենալով, քարերով են կոտորում և այնպես բաց անում:

31 հոկտեմբերի, Կիզիլ-Չախչախ

Ապահով կերպով հասանք հայկական այս կեղտոտ, դատարկված և մռայլ գյուղը, որ երկաթուղագծին մոտ է: Ցերեկով մենք Կարաուրգանի կիրճով անցնելիս, Բաշքադիկլարի կողմից լսվում էր սարսափելի թնդանոթաձգություն և գնդացրային ուժեղ կրակ և այնքան մոտիկ, որ թվում էր, թե թշնամին կտրել է մեր և մյուս գործառնախն նահանջի ճամփան: Նախքան Կարաուրգանի ձորով անցնելը, որտեղից հոսում է Ղարսաչայը, հարկ եղավ ձիավորներ ուղարկել մեր դիմացի իշխող բարձրունքը բռնելու: Հետախուզությունը հաջող անցավ, ապա ուղարկվեց հարյուր զինվոր դիրքերը ուժեղացնելու, որոնց մեջ էի և ես: Այստեղ ես հոգեկան մեծ ապրումներ ունեցա, որ չեմ կարող հիմա գրի առնել: Երբ բարձրացանք մեր 15 ձիավորների կողմից բռնած բլրաշարքերը, ականատես եղանք մեր զրահապատ գնացքի և մի փոքրիկ գործառնախն կովին: Բաշքադիկլար կայարանում թշնամին խոշոր ուժերով ճգնում էր պատռել մերոնց շղթան և հարձակվել մեզ վրա, բայց նրա կատաղի հարձակումները ետ էին մղվում զրահապատի կողմից: Վերջում թշնամուն հաջողվեց գրավել կայարանը, բայց հենց որ զրահապատը հասավ նրանց, դուրս շարտեց այնտեղից, և թշնամին սկսեց նահանջել: Կռիվը տևեց մինչև մութն

ընկնելը, երբ Սեպուհի գորամասն ու արգը հաջողությամբ դուրս եկան Աղբաբայի դաշտով: Ցեխի և խճուղու անկանոնության պատճառով, թեև բավական ռազմամթերք թափեցինք, բայց մարդկային կորուստներ քիչ եղան: Այս գիշեր հրաման ստացվեց զորավար Միլիկյանից, որ մեր զորամասով անցնենք Փիրվալի, Կիզիլ-Չախչախի ճակատը հանձնելով զորավար Հովսեփյանի պաշտպանության:

Դասալքությունը սարսափելի չափերի է հասնում: Գիշերները զինվորները հարյուրներով են փախչում: Զորքի բարոյական կորովը բավականին ընկած է. զորավարներից սկսած մինչև հասարակ զինվորը ոչ միայն դիմադրելու, առաջխաղալու հույս չունեն, այլև հավատացած են, որ այլևս ամեն բան վերջացել է: Բաբելոնյան խառնակություն է տիրում: Մեր բանակը չի կռվում և օր առաջ շտապում է տուն հասնել, որպեսզի թշնամուն չպատահի:

2 նոյեմբերի, Փիրվալի

Երեկ երեկոյան հասանք Փիրվալի, որ գտնվում է Ղարսաչայի ափին: Այս գյուղը քանդված է դեռ 1918 թվին, նույն այս թուրքերի ձեռքով: Սակայն երկու տարվա ընթացքում հայ շինականը կարողացել է վերաշինել իր նախկին քանդված օջախը: Գյուղի քառորդ մասն է միայն բնակեցված, այն էլ այս անգամ ավերվեց: Բնակչությունը վաղուց փախել է. տներում միայն անտեր կատուներն են ապրում՝ կծկված սառը թոնիքի վրա: Առհասարակ հայկական ոչ մի գյուղի չհանդիպեցինք, որի ժողովուրդը դեռ մնացած լիներ:

Թեև կարծում էինք, որ այս տարի մեր ժողովուրդը կարող է դարձյալ սոված մնալ, բայց երևում է, որ ամեն տուն ունեցել է իր տարվա պաշարը: Գյուղերում հարյուրավոր փթերով թափված են գարի ու ցորեն: Խեղճերը նույնիսկ չեն վերցրել իրենց անհրաժեշտ իրերը: Թշվառ հայ ժողովուրդ, մինչև ե՞րբ ոտնակոխ պիտի լինես: Սեպուհը այժմ նշանակված է Ղարսի և Ալեքսոյի ընդհանուր ռեզերվի հրամանատար: Երեկ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը իր մի քանի սպաներով և ձիավորներով եկել էր Կիզիլ-Չախչախ կայարանը, որտեղից ժամանեց Փիրվալի՝ Սեպուհի մոտ: Նրա հետ եկել էին նաև պառլամենտի անդամներ Արշակ Հովանիսյանը և Ենոք Միրաքյանը: Զորական նախարարը մի քանի ժամ տեսակցություն ունեցավ Սեպուհի հետ և հետաքրքրվեց զորքի բարոյական կորովի և ռազմունակության մասին: Հրամանատարը մանրամասն նկարագրեց մեր կռվել չցանկացող զորքի բարոյալքման մասին և կանգ առավ վերին հրամանատարության և սպայության ապիկարության վրա: Նախարարը ընկճված էր և քիչ էր խոսում: Հրամանատարի կարճ զեկուցումից ոչինչ լավ բան չէր կարելի եղրակացնել: Զմոռանամ հիշատակել, որ Սեպուհը երկու դասալքի անձամբ գնդակահարեց, որոնցից մեկը մեռավ, իսկ երկրորդը դարձյալ ողջ մնաց շնորհիվ այն բանի, որ երեք անգամ Սեպուհը կրակեց և երեք անգամ էլ կրակ չբացվեց մատուցներից:

Երբ մութը ընկավ, նախարարը մեկնեց Ալեքսոյ, վերջին անգամ ասելով. «ոչինչ, ես հույս ունեմ, որ ամեն բան լավ կանցնի, այս բոլորից հետո մի լավ բան պիտի տեսնենք»:

Ինչ ուզում է թող ասի ռազմական նախարարը, դրությունը չափազանց ծանր է և անհուսալի: Զորքը և ժողովուրդը քարավան կազմած քաշվում են դեպի Երևան, Սանահին: Չգիտեմ ու՞ր է գնում մեր զորքը, մինչև որտեղ. փախչելու տեղ չունի, իսկ թշնամին երես առած առաջանում է:

4 նոյեմբերի

Այսօր հրաման ստացանք ամբողջ ռեզերվով անցնելու Վարդանլու գյուղը, այսինքն մեր աջ թևը, որտեղից թշնամին ուզում է գրավել Ալեքսոյը և շրջապատել մեր զորքը: Երեկոյան ժամը 4-ին դուրս եկանք Փիրվալուից և նույն օրը երեկոյան 6-ին հասանք Ուիվնիս գյուղը, ուր կանգնած էր Հովսեփյանի զորամասը: Հովսեփյանը մի թեթև զորք ուներ Կիզիլ-Չախչախի ուղղությամբ. իր շտաբը տեղավորված էր վազոնում, ուր Սեպուհը տեսնվեց նրա հետ: Ճակատից վատ լուրեր են հասնում: Զորքը մութն

ընկնելուն պես տասնյակներով թողնում է իր դիրքերը և փախչում Ալեքսյով: Եկան և Սմբատի ձիավորները ինքնակամ կերպով:

Տեր Աստված, փախչում է և ձիավոր, և հետևակ, և թնդանոթածիգ. մեծ ու փոքր, բոլորն ալ փախչում են: Սրիկաներ: Ուվնիսում մի փոքր հանգստանալուց հետո շարժվեցինք դեպի Վարդանյու, ուր առաջուց գնացել էր մեր հետևակ ռեզերվը և 4 թնդանոթ:

Վարդանյու. 5 նոյեմբերի

Առավոտյան ժամը 10-ին հասանք Վարդանյու, ուր թշնամին գյուղում չէր՝ հակառակ մեր ենթադրության: Նա դիրք էր բռնել Ղևլիի ուղղությամբ Աղբաբայի լեռնաշղթան կռնակ ունենալով, մենք դաշտում էինք և աննպաստ դիրքերում: Հրամանատարը գյուղ հասնելով, առաջին գործը եղավ ձիավոր հետախույզներ ուղարկել հակառակորդի ճիշտ դասավորումը, նպատակները և շարժումները երևան հանելու համար: Մեր այնտեղ ժամանելուց երկու ժամ հետո ուղարկած ձիավոր հետախույզները ճակատից հրացանածգության բռնվեցին թշնամու հետ և ետ փախան անամոթաբար: Հրամանատարը իսկույն կարգադրեց, որ գյուղում եղած բոլոր ուժերը դուրս գան առաջավոր դիրքերը փոխգնդապետ Բաղդասարյանի գլխավորությամբ, որը և կատարվեց:

Ոչ մի տեղ թշնամուն լուրջ դիմադրություն ցույց չտվող և հակառակորդի առաջին իսկ գնդակից փախչող հայ զինվորը նորից սկսեց ալեկոծվել և ետ նայել, բայց հրամանատար Մեպուհի համբավը և նրա ներկայությունը նրանց ներշնչում էր դիմադրական ուժ և անվախություն: Չորքը կանգնած էր իր դիրքերում ու սպասում նոր կարգադրության՝ թշնամու հարձակմանը դիմագրավելու: Մարտկոցը, որ ծածկված էր Վարդանյու գյուղի վեր բլրի ետևը, նույնպես հրաման ստացավ կազմ ու պատրաստ լինելու: Մեպուհը իր շտաբի սպաներով և մի քանի ձիավորներով շտապեց մարտկոցի մոտ, որն արդեն հեռադիտակով հետևում էր թշնամու շարժումներին:

Այդտեղից պարզ երևում էր, թե ինչպես թշնամու չորս կանոնավոր գորասյուներ մեկը մյուսի ետևից առաջանում էին: Կռիվը սկսված էր արդեն, թշնամու կողմից մեր առաջավոր դիրքերի մոտ հանկարծ սկսեց գործել երկու գնդացի: Մեպուհը հրաման տվեց մարտկոցին մասնակցել կռվին: Կյանքումս առաջին անգամ ականատես եղա, թե ինչպես հինգ վերստ ճակատ կազմող տարածության վրա իրար են խառնված հրացանային, գնդացրային և թնդանոթային համազարկերը: Կռվի տաք ժամանակ, ըստ թշնամու սովորության, հանկարծ մոտ երկուհարյուր սուարիներ Ղևլի գյուղի կողմից երևացին դեպի Ալեքսյով տանող սարերի լանջին՝ մեր ծայրագույն աջ թևի վրա: Առանց շփոթվելու և հանկարծակիի գալու Մեպուհը կարգադրեց իր Բրիգադայի ձիավոր հարյուրակի պետ Ստեփան Ծաղիկյանին, որ նա հարյուրակի մնացած 15 ձիավորներով հարձակվի թշնամու վրա և զբաղեցնի նրան և եթե հնարավոր է ետ շարտի նրան՝ ապահովելով մեր թիկունքը: Ծաղիկյանը իր հետ վերցրեց 8-րդ գնդի մի տաս ձիավորների՝ վանեցի Արշակ անունով մի երիտասարդի գլխավորությամբ, որ կրակի բռնվեց թշնամու գնդացիներից և ետ քաշվեց: Կես ժամից հետո Ծաղիկյանի մի բուռն քաջերը հասան սուարիների բռնած սարալանջերին և կռվի մտան: Մեր լեռնային երկու թնդանոթները ուղղված էին թշնամու հետևակի վրա, իսկ մյուս երկուսը՝ սուարիների վրա: Կռիվը ավելի ու ավելի էր տարածվում ու կատաղի բնույթ կրում: Պարզ էր, որ թշնամու ուժը գերազանց էր, դրա համար էլ մեր կենտրոնը սկսեց ետ քաշվել, որ կարող էր վճռել ամբողջ կռվի բախտը ի վնաս մեզ: Հրամանատարը իսկույն ձի նստեց և շտապեց այնտեղ. դրությունը վերականգնվեց: Մեր թնդանոթները լավ էին խփում. այդ երևաց նրանից, որ թշնամու գնդացիներին լռեցրին միաժամանակ: Ապա նրանք իրենց նոր և ապահով տեղեր գրավելով, էլի սկսեցին գնդակոծել մեր առաջին շարքերը:

Ծաղիկյանից լուր չկար, միայն հեռադիտակով նկատվում էր, որ նա իր ձիավորներով խոնվեց թշնամուն, որի հետևանքով մեր մի քանի ռումբեր պայթել էին հենց նրանց մեջ՝ առանց վնասելու: Ժամ ու կես կռվից հետո մեկ էլ են տեսանք, որ Ծաղիկյանի երկու ձիավորներ մեջտեղ շարած մի ուրիշ ձիավորի, բերին մարտկոցի տեղը, ուր գործում էր դաշտային շտաբը: Ձիավորը Աղբաբայի մի թուրք էր կարճահասակ, շեկ մազերով, երկար փափախով և տեղական տարագով: Հրամանատարի այն հարցին,

Թե որքան են թշնամու ուժերը և ինչպես են դասավորված նրանք, նա ժպտաց և ասաց, որ թշնամին բաղկացած է ընդամենը մի քանի տասնյակ ձիավորներից, իսկ հետևակ կանոնավոր ասկյար բոլորովին չկա: Թուրքի հայրենասիրական գաղտնապահությունը ակներև էր: Նրան փաղաքշեցին, կյանքը պարզնելու խոստում տվին, ոչ մի տեղեկություն չտվեց: Սպառնաց հրամանատարը, սպառնացին մյուս սպաները, բայց թուրքը դարձյալ անդրդվելի մնաց: Նա չափազանց վախից ժպտում էր խելագարի նման և ուրախ էր մանկան պես: Երբ բոլորս թողինք նրանով հետաքրքրվելն ու հարցաքննելը, նա մի քիչ սիրտ առավ, իսկ երբ նրան հանձնեցին մի զինվորի հսկողության, նա զգաց այն սարսափելիությունը և լրջացավ:

Նա անօգուտ տեղ սկսեց խնդրել, որ խնայվի իրեն, որովհետև ընտանիքի տեր է և երեխաներ ունի, որոնք որբ կմնան: Կռիվը դադարեց. թշնամին տեղի տվեց մեր համառ դիմադրության, շնորհիվ միմիայն Ստեփանի հերոսական քաջագործության: Մենք ունեինք մի քանի թեթև վիրավորներ, իսկ թշնամու կորուստը մեզ անհայտ մնաց: Այսքանը պարզ էր, որ այդ օրը երեկոյան դեմ, Վարդանլու գյուղի ավերակներից մեկում, թշնամու կողմից մի կյանք միայն խավարեց, որը դժբախտություն ուներ մեր ձեռքն ընկնելու: Եվ քանի քանիսը մեզանից թշնամու ձեռքով ընկել էին այդ ամբողջ ողբերգության և դժոխային նահանջի ճանապարհին:

Օրագիրն ընդհատվում է / խմբ./:

Օրագրի վերջին նախադասությունը կարծես հուշում է, որ այն ոչ թե ընդհատվում է այլ ավարտվում:

Որպես երախտիքի տուրք օրագրի առաժմ անհայտ հեղինակի՝ Մեծ Հայրենասերի ու Տառապյալ Գրողի պայծառ հիշատակին՝ ինտերնետային ընթերցողների լայն շրջանների համար սիրով պատրաստեց՝ Գեիմ Ռուշանյանը: